

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՔԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ (1 Հոկտեմբեր 2000 - 31 Դեկտեմբեր 2001)

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսը իր այս հատորով կը սկսի նոր բաժին մը, ուր պիտի ներկայացուին համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի տարեկան հրապարակային գործունեութիւնները:

Սոյն՝ առաջին ակնարկը բացառաբար կ'ընդգրկէ 15 ամսուան ժամանակամիջոց մը, կարենալ ամբողջութեամբ ներառելու Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700ամեակին նուիրուած դասախօսութիւններու շարքը: Հանդէսի խմբագրութիւնը, սոյն ակնարկը կը նկատէ բնական շարունակութիւնը նախորդ հատորին մէջ լոյս տեսած ամբիոնի պատմութեան նուիրուած համառօտ ուրուագիծին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ 1700ԱՄԵԱԿԻ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԸԱՐՔԸ

Հայագիտական Ամբիոնը կազմակերպած էր Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700ամեակին նուիրուած վեց դասախօսութիւններ, որոնք բոլորն ալ տեղի ունեցան համալսարանի հանդիսասրահին մէջ:

Ա.

«Արարչագործութիւնը Հայ Մեկնողական Գրականութեան Մէջ»
դասախօս՝ Հոգեշնորհ Շահան Ծայրագոյն Վարդապետ Սարգիսեան
9 Նոյեմբեր 2000

Սոյն շարքին առաջին դասախօսութիւնը նուիրուած էր տիեզերքի եւ մարդկութեան արարչութեան հարցին նուիրուած հայ մատենագիրներու տեսակետերուն ու մեկնութիւններուն: Դասախօսն էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Զարեհեան Դպրեվանքի Տեսուչ՝ Հոգեշ. Շահան Ծ. Վրդ. Սարգիսեանը:

Երեկոն սկսաւ համալսարանի նախագահ Վեր. Ժան Խանճեանի բացման խօսքով, ուր ան անդրադարձաւ հայոց պատմութեան մէջ քրիստոնէութեան խաղացած առանցքային դերին եւ Հայկազեան Համալսարանի հայկական եւ քրիստոնէական առաքելութեան:

Արարչագործութեան վերաբերեալ բազմաթիւ մեկնութիւններու կարելի է հանդիպիլ հայ միջնադարեան գրականութեան բոլոր սեռերուն մէջ, ըսաւ Հոգեշ. Հայր Սուրբը: Այդ մասին կարելի է գտնել նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական, յունական կամ ասորական փիլիսոփայական ճառերու թարգմանութիւններուն, ինչպէս նաեւ հայ ինքնագիր գրականութեան մէջ՝ Աստուածաշնչեան մեկնութիւններու, գիտական (Անանիա Շիրակացի) եւ պատմական (Ասողիկ) երկերու, քարոզներու (Մամբրէ Վերծանող, Գրիգոր Տաթեւացի), բանաստեղծութեան (Գրիգոր Նարեկացի), ծիսական երկերու (*Շարակնոց, Մաշտոց*), եւն.: Արարչագործութիւնը հետաքրքրած է նաեւ բոլոր ժամանակներու մանրանկարիչներն ու Ախթամարի Ս. Խաչ եկեղեցոյ բարձրաքանդակներու հեղինակները:

Դասախօսը յատկապէս կեդրոնացաւ Ե.-Ձ. դարերու կարգ մը երկերու վրայ, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչի կամ Մեսրոպ Մաշտոցի վերագրուող *Յաճախապատում* գիրքը, Ագաթանգեղոսի *Պատմութիւն Հայոց*ին մաս համարուող *Ս. Գրիգորի Վարդապետութիւնը*, Եզնիկի *Եղծ Աղանդոցը*, *Արարածոց Մեկնութիւնը*:

Աւելի ուշ շրջանի հեղինակներէն յիշուեցան՝ Չաքարիա Կաթողիկոսը (Թ. դար), Ներսէս Շնորհալին (ԺԱ. դար), Յովհաննէս Սարկաւազը (ԺԲ. դար), Յովհաննէս Երզնկացին, Առաքել Սիւնեցին, Յովհաննէս Թլկուրանցին, Յովհաննէս Որոտնեցին (ԺԴ. դար) եւ Գրիգոր Խլաթեցին (ԺԵ. դար):

Ըստ դասախօսին, արարչագործութեան վերաբերեալ այս նիւթերուն մեծ մասը տակաւին անտիպ է, եւ միայն փոքր մաս մը արժանացած է գիտական վերլուծութեան: Միւս կողմէ, յունական եւ ասորական փիլիսոփայական երկերու բազմաթիւ թարգմանութիւններ ուսումնասիրուած են ոչ-հայ մասնագէտներու կողմէ:

Հայր Շահան մանրամասօրէն անդրադարձաւ ԺԳ. դարու հեղինակ Վարդան Արեւելցիին: Հնգամատեանին նուիրուած անոր ընդարձակ աշխատանքը, նախորդ դարերու կորսուած երկերէն բազմաթիւ մէջբերումներ կը ներառէ եւ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է միջնադարեան հայ մտածողութեան վրայ: Սոյն մեկնողական երկը պահպանուած է առնուազն 90 ձեռագիրներով:

Բ.

«Շարականները՝ Խտացած Արտայայտութիւն Հայ Մշակոյթի»
դասախօս՝ Գրիգոր Շահինեան
11 Յունուար 2001

1700ամեակին նուիրուած դասախօսական շաբթին երկրորդը նուիրուած էր միջնադարու հայ շարականներուն: Անոնց մասին դասախօսեց լիբանանահայ ծանօթ մանկավարժ եւ գրաքննադատ, Խաչեր Գալուստեան Մանկավարժական Կազմատրումի Հիմնարկի տնօրէն Գրիգոր Շահինեան:

Ըստ Շահինեանի, շարականները հայ քրիստոնէական եւ ազգային մշակոյթի եզակի գանձարանն են: Շարականներ գրուած են գիրերու գիւտէն անմիջապէս յետոյ՝ թարգմանչական աշխատանքներուն զուգընթաց: Արդէն ընդունուած կարծիք է, թէ Մեսրոպ Մաշտոց անձամբ հեղինակած է մօտաւորապէս 130 շարականներ, իսկ Սահակ Պարթեւ Կաթողիկոս՝ 20:

Պատմահայր Մովսես Խորենացի ալ հեղինակած է շարականներ՝ նուիրում Աստուածածնին եւ այլ Աստուածաշնչեան նիւթերու:

Շարականները յարաբերաբար կարճ, ծիսական երգեր են, որոնք կ'առնչուին Նոր Կտակարանի նիւթերուն եւ դէմքերուն: Յատկապէս կը փառաբանուին քրիստոնեայ ազգային-եկեղեցական դէմքեր: Շարականները ընդհանրապէս ուսուցողական բնոյթ ունին՝ բարդ աստուածաբանական իրականութիւնները պարզ լեզուով ու բանաստեղծական ոճով բացատրելու նպատակով: Շատ շարականագիրներու անուններ այսօր յայտնի չեն մեզի, բայց կարելի է հաստատօրէն ենթադրել, որ անոնք մեծաւ մասամբ եկեղեցականներ եղած ըլլալու են:

«Շարական» եզրը, ըստ Շահինեանի, շատ հաւանաբար կը ծագի «շարք» բառէն եւ կրնայ նշանակել «շարքի մը պատկանող»: Սակայն, կարգ մը ուսումնասիրողներ, այդ բառը կը ստուգաբանեն իբր եբրայերէնէ կամ ասորերէնէ ծագած եզր մը:

Հայ շարականագրութիւնը կը բաժնուի երեք շրջանի, ըսաւ Շահինեան.

առաջին՝ Ե.-Ձ. դարերը, երբ Աստուածաշնչեան սաղմոսներու ազդեցութիւնը զգալի է, եւ հեղինակները հազուադէպօրէն կը դիմեն տաղաչափութեան:

երկրորդ՝ Ե.-ԺԲ. դարերը, երբ տաղաչափութիւնն ու ազգային նիւթերը կը դառնան ուշագրաւ, եւ ի յայտ կու գան մի քանի կին շարականագիրներ:

երրորդ՝ ԺԲ.-ԺԵ. դարեր, երբ կեդրոնական դէմքը Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսն (1166-73) էր, որուն կը վերագրուի մեզի հասած շարականներուն կէտը:

Շարակնոցը, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կողմէ հաստատուած կանոնական շարականներու հաւաքածոն է, կ'եզրափակուի ԺԵ. դարուն, քէն մինչեւ օրս, շարականներ կը շարունակուին գրուիլ: Աստուածաբանական կամ գեղագիտական պատճառներով *Շարակնոցէն* դուրս մնացած շարականները կը ճանչցուին իբր պարականոն շարականներ:

Շահինեանի վերլուծած որոշ շարականներ, տեղոյն վրայ մեկնաբանուեցան Երեսնէն շրջանաւարտ երիտասարդ երգիչ Գեորգ Գարամէթեանի կողմէ:

Գ.

«Ս. Ներսէս Շնորհալին՝ Էքիմէնիք Շարժման Ռահվիրայ»
դասախօս՝ Արհիապատիւ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Միրիաթեան
15 Մարտ 2001

Երրորդ դասախօսութեան համար հրաւիրուած էր Հալէպի Հայ Կաթողիկէ Համայնքի Առաջնորդ՝ Արհ. Պետրոս Արք. Միրիաթեան, որ խօսեցաւ հայ-բիզանդական էքիմէնիք երկխօսութիւն հաստատելու ջանքերուն մէջ ԺԲ. դարու հայոց կաթողիկոս Ս. Ներսէս Շնորհալիի (1102-1173) խաղացած առաջնային դերին մասին:

Հայկազեան Համալսարանի հոգաբարձութեան անդամ՝ Վեր. Փօլ Հայտոսեան ներկայացուց իւր դասախօսը: Միրիաթեան Արքեպիսկոպոս ծնած է Հալէպ, 1948ին: Աստուածաբանական կրթութիւնը ստացած է Զըմ-

մառի Հայ Կաթողիկէ Դպրեվանքին մէջ, ապա մեկնած է Հոռմ, ուր յաճախած է Լեւոնեան Վարժարանն ու Հոռմի Համալսարանը: Ան վկայուած է նաեւ Հալէպի Համալսարանէն, ուր ուսանած է արաբական գրականութիւն: Միրիաթեան 1990էն ի վեր առաջնորդն է Հալէպի Հայ Կաթողիկէ Թեմին, եւ միաժամանակ գործունեայ աշխատանք կը ծաւալէ Միջին Արեւելքի Եկեղեցիներու Խորհուրդի ծիրէն ներս: Իր քարոզներն ու կրօնական յօդուածները հրատարակուած են հայերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուներով:

Արհ. Պետրոս Արք. Միրիաթեան՝ դասախօսութեան ընթացքին

Միրիաթեան Արքեպիսկոպոս կեղբոնացաւ Շնորհալիի կաթողիկոսութեան տարիներուն հայ եւ բիզանդական եկեղեցիներու յարաբերութիւններուն վրայ: Ան ըսաւ, թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան նստավայրը Հոռմկայի մէջ՝ շատ յարմար էր, իսկ իշխող քաղաքական մթնոլորտն ալ՝ նպաստաւոր, որ Հայ Եկեղեցին տուեալ ժամանակամիջոցին բարեկամական կապեր մշակէր Հոռմէական, Բիզանդական եւ Ասորական Եկեղեցիներուն հետ:

Իր խօսքը կառուցելով Հայր Լեւոն Չեքիեանի եւ Ազատ Բոգոյեանի այս առնչութեամբ կատարած ուսումնասիրութիւններուն վրայ, դասախօսը ներկայացուց Շնորհալիի եւ Բիզանդական Եկեղեցոյ ներկայացուցիչներուն միջեւ ընթացած բանակցութիւններուն ժամանակագրական կարգը, 1165էն մինչեւ Շնորհալիի վախճանումը՝ 1173ին: Ան բուարկեց ամենակարեւոր նամակներն ու վաւերաթուղթերը, ուր լաւագոյնս կ'արտացոլան Շնորհալիի տեսակետերը երիւմէնիք յարաբերութիւններու սկզբունքներուն առնչութեամբ:

Դասախօսութեան յաջորդ եւ ամենակարեւոր մասը, Շնորհալիի որդեգրած այդ սկզբունքներուն համառոտակի ներկայացումն էր: Ըստ անոնց,

որել եկեղեցական միութիւն, պէտք է հիմնուած ըլլայ փոխադարձ սիրոյ, աղօթքի եւ խոնարհութեան վրայ: Ան առաջարկած է, որ փոխ-յարաբերութիւնները ընթանան լայնախոհութեան, միասնականութեան, համեստութեան եւ հաւասարութեան քրիստոնէական ոգիով, որպէսզի նուազին առկայ տարբերութիւնները: Շնորհալի յայտարարած է, որ կրկին կ'աշխատէր եկեղեցական միութեան համար, եթէ իրեն Աւետարանի Դազարոսին նման երկրորդ կեանքի մը առիթը տրուէր:

Միքիաթեան Արքեպիսկոպոս ըսաւ, թէ Երիւմէնիզմի այս օրերուն, Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, կը հետեւի Շնորհալիի սկզբունքներուն: Ան յիշեց, թէ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապը յանուանէ յիշատակած է Շնորհալին Հայաստանի քրիստոնէացւան 1700ամեակի իր շրջաբերականին մէջ: Ինչ որ կը պակսի հիմա, ըստ դասախօսին, հայ երեք յարանուանութիւններուն միջեւ երկկողմ կամ եռակողմ բանակցութիւններ սկսելու իսկական փափաքն է:

Ան ընդունեցաւ, սակայն, թէ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, այլեւս չունի այն փափաքելի դերը, որ իբր կամուրջ պէտք է ծառայէր Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ եւ Տիեզերական Կաթողիկէ Եկեղեցոյ միջեւ: Անկին, անիկա երբեմն արգելք կը նկատուի, երբ այս երկու մեծ կառոյցները կը ձգտին իրարու հետ ուղղակի կապեր հաստատել: Հայ կաթողիկէները, ինչպէս նաեւ այլ արեւելեան կաթողիկէ եկեղեցիներ, չեն դիտուիր իբր ապագայի համար մոտէկներ: Այնուամենայնիւ անոնք կը գիտակցին իրենց պատմական դերը, որ իր վախճանին պիտի հասնի երբ իրագործուի Երիւմէնիք միութիւնը:

Դասախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի բաժինը առաւելաբար կեդրոնացաւ եկեղեցական միութեան խնդրին վրայ, բխած դասախօսին խօսքերէն: Երոյթ ունեցաւ նաեւ Հայաստանի դեսպան Պր. Արման Նաւասարդեան, որ ներկայ էր դասախօսութեան: Աւարտին, Արքիապատիւ Արքեպիսկոպոսը, ընդառաջելով ներկաներու փափաքին, կրկին թուարկեց եկեղեցական միութիւնը իրականացնելու գծով Շնորհալիի որդեգրած սկզբունքները:

Գ.

«Մովսէս Գ. Կաթողիկոս Տաթեւացի.

Արեւելեան Հայաստանում Հայ Եկեղեցու եւ Մշակոյթի

Վերածնունդը ԺԷ. Դարում»

դասախօս՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեան

10 Մայիս 2001

Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի Զեռագրագիտութիւն Բաժնի վարիչ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի դասախօսութիւնը բուով չորրորդն էր 1700ամեակի շարքին: Այն նուիրուած էր հայոց կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացիին (1629-1633) եւ յատկապէս նոյն ժամանակամիջոցին պարսկական տիրապետութեան տակ գտնուող Արեւելեան Հայաստանի մէջ Հայ Եկեղեցոյ եւ մշակոյթի զարթոնքին մէջ ունեցած անոր որոշիչ դերին:

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հնագրութեան Ամբիոնի շրջանաւարտ Տէր-Վարդանեան, համարեա իր ամբողջ մասնագիտական գործու-

նեութիւնը ծաւալած է Մատենադարանէն ներս: 1995էն 1998 ան տնօրէնը եղած է Հայաստանի Ազգային Գրադարանին: Հեղինակ է շարք մը գիրքերու եւ հարիւրեակ մը յօդուածներու՝ նուիրուած հայկական ձեռագիրներու, պատմութեան եւ մշակոյթին:

Տէր-Վարդանեան ի սկզբանէ նշեց, որ ԺԷ. դարուն Մովսէս Տաթեւացիի խաղացած դերին ուսումնասիրութիւնը այսօր, մեծապէս օգտակար կը հանդիսանայ Հայաստանի մէջ Հայ Եկեղեցիին, մանաւանդ երբ վերջինս այսօր կը փորձէ վերականգնիլ, խորհրդային իշխանութեան տապալումէն ասդին:

Տաթեւացիին Հայ Եկեղեցոյ պատմութեան մէջ անտեսուած դէպք մը չէ, ըսաւ դասախօսը: Միջնադարեան մատենագիրներ Առաքել Դարիժեցիի եւ Գրիգոր Դարանաղցիի գործերը հիմնական աղբիւրներն են անոր կենսագրութեան, մինչ ատելի ուշ շրջանի ականատը պատմաբաններէն Հայր Միքայէլ Չամչեան, Մաղաքիա Արք. Օրմանեան եւ Հայր Ներսէս Ալկինեան ընդարձակօրէն գրած են իր մասին: Տէր-Վարդանեանի աշխատութիւնը նոյն այս նիւթին առնչութեամբ, պարզապէս կը նպատակադրէ ճշգրտել ու յստակացնել այդ պատմաբաններուն կարգ մը եզրակացութիւնները, անոնց գործերուն լոյս ընծայումէն ետք յայտնաբերուած նոր փաստերու լոյսին տակ: Այս կապակցութեամբ Տէր-Վարդանեան առանձնացուց ԺԷ. դարու հայկական ձեռագիրներու յիշատակաբաններուն հրատարակութիւնը՝ երեք մեծածաւալ հատորներով, այդ ժամանակաշրջանին գրուած կարգ մը ժամանակագրութիւններու նոր ի յայտ գալը, ինչպէս նաեւ Վատիկանի արխիւէն փաստաթուղթեր, հրատարակուած Վենետիկի Մխիթարեան հայրերուն կողմէ:

Մովսէս Տաթեւացի, ըսաւ Տէր-Վարդանեան, ծնած է 1578ին, Միւնիքի մէջ, երբ Արեւելեան Հայաստանի մտաւորական կեանքը կը գտնուէր տեղատուութեան մէջ: 1592ին ձեռնադրուելով կուսակրօն քահանայ, անմիջապէս փոխադրուեցաւ Արեւմտեան Հայաստանի Ամիդ քաղաքը, որ այդ ժամանակաշրջանի ուսումնական հագուազիտ կեդրոններէն մին էր: Այնտեղ, Տաթեւացի ուսանեցաւ մօտաւորապէս 20 տարի, Սրապիոն Եղեսացիի եւ Գրիգոր Կեսարացիի հսկողութեան ներքոյ: 1612ին ստացաւ Վարդապետի աստիճան:

1613ին ան միացաւ Միւնիքի Հարանց Անապատի միաբանութեան: Տաթեւացի եւ իր միաբանակից եղբայրները փորձեցին լաւացնել հայ հոգեւորականութեան վիճակը, որ մեծապէս տուժած էր պարսից Շահ Աբաս Ա.ի բռնագաղթին հետեւանքով: Հարանց Անապատի միաբանները օգնեցին վերաշինելու լքուած վանքերը, հաստատեցին կուսանոցներ, ուր կը գործէին կից գրիչներ:

1620ին Մովսէս Տաթեւացի եւ իր աշակերտներէն շատեր փոխադրուեցան Երեսան: Տեղոյն պարսիկ Ամիրգումա խանը, ջանաց օգտուիլ Տաթեւացիի կազմակերպչական եւ մտաւորական կարողութիւններէն, վերակենդանացնելու համար այդ շրջանը, որ նշեալ բռնագաղթին հետեւանքով պարպուած էր իր բնակչութենէն: Տիրապետելով սպիտակ մոմեր պատրաստելու գաղտնիքին, Տաթեւացի յաջողեցաւ անձնական յարաբերութեան մէջ մտնել նոյնինքն Շահ Աբասի հետ, որ զինք նշանակեց Ս. Էջմիածնի լուսարարապետ: Տաթեւացի՝ օգտուելով իր այս պաշտօնէն, կրցաւ արմատապէս

բարեփոխել էջմիածնի վանքի պայմանները: Իր այդ ջանքերուն շնորհիւ, ան 1629ին ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Ան կրցաւ համոզել նոր Շահը, որ թեթեւցնէ կաթողիկոսութեան տուրքերը, եւ ձեռք ձգուած եկամուտները գործածեց կառուցանելու եւ վերականգնելու համար հարիրաւոր եկեղեցիներ: Գրիգոր Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոս վախճանեցաւ 1633ին, 55 տարեկան հասակին, գահակալելով հազիւ 4 տարի եւ 4 ամիս:

Իր բազմաթիւ աշակերտները յետագային ակնառու դերեր խաղացին ԺԷ. դարու մշակութային զարթոնքին մէջ, որու ընթացքին գրուած է մեզի հասած հայերէն ձեռագիրներուն ամբողջ բուսաբանական մէկ-երրորդը, եւ զգալի յառաջդիմութիւն ապրած է հայ տպագրութիւնը: Ասոնք եւս Տաթեւացիի ժառանգութեան մասը պէտք է սեպել, եզրակացուց դասախօսը:

Ե.

**«Հայ Աւետարանական Էքիմենիզմի Արմատներն ու Սահմանները»
դասախօս՝ Վերապատուելի Փօլ Հայտոսեան
18 Հոկտեմբեր 2001**

Ամառնային արձակուրդէն ետք, 1700ամեակի դասախօսութիւններու շարքը վերսկսաւ Վեր. Փօլ Հայտոսեանի ելոյթով: Վերջինս անդամ է Հայկազեան Համալսարանի հոգաբարձութեան, ինչպէս նաեւ հովուական աստուածաբանութեան եւ քրիստոնէական բարոյագիտութեան դասախօս՝ Պէյրութի Մերձատուր Արեւելքի Աստուածաբանական Դեմարանին մէջ: Դասախօսութիւնը նուիրուած էր հայ աւետարանական էքիմենիզմի արմատներուն ու սահմաններուն:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը մերձատուր-արեւելեան եւ համաշխարհային էքիմենիք շարժումներուն, եւ անոր գործունէութիւնը՝ 1915ի ցեղասպանութենէն ետք, Մուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ազգային կառոյցներ ստեղծելու կապակցութեամբ, շատ հաւանաբար ըլլան հիմնական շեշտադրումները ապագայի այն պատմաբաններուն, որոնք պիտի ուսումնասիրեն Ի. դարուն Միջին Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, ըսաւ Վեր. Հայտոսեան իր դասախօսութեան սկզբնաւորութեան: Ան յիշեցուց հանդիսականներուն, թէ Մերձատուր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութիւնը հիմնադիր եւ գործօն անդամ է եօթ տարբեր էքիմենիք կամ շրջանային միջ-եկեղեցական մարմիններու:

Հայտոսեան նշեց, թէ Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ խանդավառութիւնը էքիմենիք ձեռնարկներու մասնակցելու ուղղութեամբ, կրնայ բացատրուիլ եփնգ տարբեր ազդակներով:

ա) Հայ Աւետարանական Շարժման հիմնադիրներուն ԺԹ. դարու երկրորդ կիսուն դիմագրաւած հալածանքները՝ հայ առաքելականներու կողմէ, պատճառ հանդիսացան, որ անոնք եւ իրենց հետեւորդները թիկունք ու քաջալերանք փնտռեն ոչ-հայկական եկեղեցիներու մօտ:

բ) Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ վարչական կեանքին ժողովական դրուածքը: Այս մէկը, կարեւորելով տեղական եկեղեցիներու եւ անոնց անդամներուն դերը, ներքին դաշնակցային կառոյցի մը մէջ կը միացնէ տարբեր հայ աւետարանական եկեղեցիները: Դասախօսը այսօրինակ կացութիւնը կոչեց «Հայ Աւետարանական Ներքին Էքիմենիզմ»:

գ) Հայ Աւետարանական Եկեղեցին միշտ ալ ճանչցած է Հայ Առաքելական Եկեղեցին իբր «Մայր Եկեղեցի», այդպիսով առնուազն խորհրդանշական եւ զգացական կապ մը պահելով առաքելականներուն հետ, նպաստելով «հայկական էքիմենիզմի» գոյատուրմին: Վերապատուելին վկայակոչեց աւետարանականներու եւ առաքելականներու կողմէ այս մայր-զաւկի յարաբերութիւնը կենսագործելու շարք մը անհատական նախաձեռնութիւններ:

դ) Երբ օսմանեան կառավարութիւնը 1850ին ճանչցաւ միասնական «քողոքական միլլէթ» մը, որ համայնքային մէկ կառոյցի մը մէջ կը պարփակէր հայ, յոյն, ասորի, արաբ եւ այլ աւետարանականները, ան շեշտը դրաւ կրօնական, եւ ո՛չ թէ ազգային նոյնութեան վրայ: Այս պատճառով, հայ աւետարանականները ստիպուած եղան համագործակցելու ոչ-հայ աւետարանականներու հետ՝ շարք մը ձեռնարկումներու պարագային, որոնց կարգին՝ Ալեքիփօ Գովէնն ու Մերձատր Արեւելքի Աստուածաբանական Դեմարանը:

ե) Հայ աւետարանական կրօնական կենսափորձն ու կրթութիւնը կը շեշտեն կարգ մը աստուածաբանական պարագաներ, ինչպէս անձնական կրօնական փորձառութիւնը, մտքի վերանորոգումը, Աստուածաշունչի սերտողութիւնը, աղօթքի վրայ հիմնուած կեանքը եւլն.: Այս բոլորը ճամբայ կը բանան էքիմենիք մտածողութեան:

Այդուհանդերձ, հայ աւետարանական էքիմենիզմը ունի իր սահմաններն ալ, ըսաւ վերապատուելին: Առաջինը ազատութեան գաղափարն է, որ կարեւոր դեր մը խաղաց Առաքելական Եկեղեցիէն անջատուին մէջ, մօտաւորապէս 155 տարիներ առաջ: Այս գաղափարը դրոշմուած է հայ աւետարանական մտածողութեան մէջ եւ կրնայ արգելակել որեւէ էքիմենիք զարգացում, որ կրնայ սպառնալ այդ ազատութեան:

Երկրորդ սահմանը, ըստ դասախօսին, կ'առնչուի եկեղեցաբանական խնդիրներու, ուր բացի պաշտօնականացումէն էքիմենիզմի շրջանակներէն, Հայ Աւետարանական եւ Առաքելական Եկեղեցիներուն միջեւ չկայ նոյնիսկ փոխադարձ պաշտօնական ճանաչում:

Վեր. Հայտոսեան աւարտեց իր խօսքը կարգ մը եզրակացութիւններով: Ի. դարու էքիմենիք շարժումը, ըսաւ ան, առ այսօր չէ նպաստած հայ երեք եկեղեցիներու պաշտօնական մերձեցման: Հայոց համար, համազգային միութեան հասնիլը միշտ առաջնահերթ եղած է քան եկեղեցական միութիւնը: Հետեւաբար, Հայ Աւետարանական Եկեղեցին պիտի շարունակէ իր անջատ ջանքերը, բայց միշտ ալ պատրաստ ըլլալու է նոր մօտեցումներ փնտրելու եւ խորացնելու երկխօսութիւնը՝ այլ, հայ եւ ոչ-հայ եկեղեցիներու հետ:

Զ.

«Հայ Առաքելական Եկեղեցին Հայաստանի Անկախութենէն Ասդին»
դասախօս՝ Հրաչ Զիլինկիրեան
13 Դեկտեմբեր 2001

Վեցերորդ դասախօսութեան համար, այս շարքի կազմակերպիչ յանձնախումբը (Վեր. Փօլ Հայտոսեան, Արտա Էքմէքճի եւ Արա Մանճեան)

Լոնտոնն էն հրախրած էր արդի եկեղեցական պատմության մասնագետ Ֆելիքս Բորլին: Երբ վերջինս՝ առողջական պատճառներով, հրաժարեցաւ սոյն հրատերէն, յանձնախումբը Բորլին փոխարէն Պէյրոս հրախրեց Հրաչ Չիլինկիրեանը, կրկին Լոնտոնն էն, որպէսզի դասախօսէ 1991էն՝ Հայաստանի անկախացումէն ի վեր, Հայ Եկեղեցւոյ դիմագրաւած մարտահրաւերներուն մասին:

Չիլինկիրեան, որ ընկերաբանութեան գծով դոկտորական ատենախօսութիւն պիտի պաշտպանէ Լոնտոնի Համալսարանի Տնտեսագիտութեան եւ Քաղաքական Գիտութիւններու Դպրոցին մէջ, Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ տարկաւագ է: Ան Ս. Վլատիմիր Աստուածաբանական Համալսարանէն ստացած է Աստուածաբանութեան Մագիստրոսի տիտղոս, իսկ Նիւ Եորքի Ս. Ներսէս Հայկական Դպրեվանքէն՝ Հայ Եկեղեցական Ուսմանց վկայական: 1991էն 1994, ան վարիչն էր Ս. Ներսէս Դպրեվանքին: Չիլինկիրեան նաեւ համա-հիմնադիր եւ խմբագիր էր *Window View of the Armenian Church* եռամսեայ հանդէսին (1990-95), եւ աւելի ուշ՝ *Armenian International Magazine*ի պատասխանատու խմբագիր (1998-Փետրուար 2001): Ան հեղինակ է հայկական ժամանակակից հարցերու նուիրում եւ ուղղակիօրէն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առնչուող բազմաթիւ յօդուածներու:

Չիլինկիրեան սկսաւ իր դասախօսութիւնը ներկայացնելով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին իբր հայկական ամենամեծ ազգային հաստատութիւնը՝ հայկական պետութենէն ետք, ինչպէս նաեւ ամենէն կազմակերպուածն ու երկարակեացը՝ ամբողջ աշխարհի մէջ: Այդուհանդերձ, եւ ի հեճուկս 1991էն ասդին Հայաստանի եւ հայութեան դիմագրաւած վիթխարի փոփոխութիւններուն, Եկեղեցին, ըստ Չիլինկիրեանի, կը շարունակէ յարաբերաբար անփոփոխ մնալ: 1950ականներու աւարտին սկիզբ առած պառակտումը, երբ «Կիլիկեան Աթոռը, սփիւռքի մէջ քաղաքական կուսակցութեան մը ազդեցութեամբ, դուրս գալով իր պատմական սահմաններէն, քեմեր հաստատեց Միացեալ Նահանգներու, Իրանի եւ Յունաստանի մէջ», տակաւին կը մնայ անլոյծ: Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ անոր ղեկավարութիւնը դեռ չեն անդրադառնար, թէ աշխարհականացումն ու համաշխարհայնացումը որքան կ'ազդեն իրենց տեղին ու դերին վրայ: Փոխարէնը, «Եկեղեցւոյ ղեկավարութիւնը, ըսաւ Չիլինկիրեան, իր հանգիստը գտած ըլլալ կը բոլի իր անցեալի պատմական փառքն ու իրագործումները վերյիշեցնելու մէջ»: Ան վկայակոչեց վերջին, 1700ամեակի հանդիսութիւնները, իբր վառ ապացոյց իր համոզմունքին: Աւելին, հակառակ համաշխարհային մակարդակի վրայ առաջնորդի ու ղեկավարի ըմբռնումներու ու հասկացութիւններու փոփոխուող չափանիշներուն, Հայ Եկեղեցին դեռեւս կ'առաջնորդուի անհատական նախասիրութիւններու վրայ հիմնուած ղեկավարութեան սկզբունքներով: Վերջերս առաջարկուած եկեղեցական նոր սահմանադրութիւնը, այս առնչութեամբ յաւելեալ հակադրութիւններու տեղիք կու տայ, մանաւանդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հեղինակութեան ու իրաւասութիւններու հարցին շուրջ:

Դասախօսութեան երկրորդ բաժինը նուիրուած էր Եկեղեցիին եւ անոր հաւատացեալներուն փոխ-յարաբերութեան խնդրին: Չիլինկիրեան այս հարցը ներկայացուց իբր «Ժամանակակից Հայ Եկեղեցւոյ եւ հոգեւոր կեանքի ամենաքիչ ուսումնասիրուած մարզը»: Հակառակ Եկեղեցւոյ ու

եկեղեցականներու տուած բացատրութիւններուն, ընդհանրապէս կրօնի, ու մասնատրապէս Հայ Եկեղեցոյ դերին ու պաշտօնին մասին տրուած մեկնաբանութիւնները միանշանակ չեն բոլոր հայերուն մօտ: Ան հայ «հաւատացեալներ»ը բաժնեց գլխաւոր չորս խումբերու՝ *թէխքներ*, *տէխքներ*, *ազնոտիկներ* եւ *աթէխքներ*:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին կը մնայ գլխաւոր խորհրդանիշը «հայկական կրօնին», որ կը փոխանցուի ընտանիքներուն եւ եկեղեցական կառոյցներուն կողմէ: Սակայն, շարունակեց Չիլինկիրեան, ներկայիս Հայ Առաքելական Եկեղեցին գալիքին նկատմամբ ունի աղօտ պատկերացում մը, իսկ անհատ հայերու կեանքին մէջ՝ մակերեսային դերակատարում մը միայն:

Դասախօսութեան յաջորդող հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Չիլինկիրեան անդրադարձաւ հանդիսականները հետաքրքրող կարգ մը նիւթերու: Ան առարկեց այն համոզումին դէմ, թէ եկեղեցի չյաճախելու հիմնական պատճառն է ծիսական լեզուն՝ գրաբարը: Ան ըսաւ, թէ աշխարհականացումը գլխաւոր ազդակ մըն է այս ուղղութեամբ, եւ թէ հոգեւոր սնուցումը նախելառաջ անձնական ճիգի արդիւնք է: Ան յոյս յայտնեց, որ հայ ծնողներ կը քաջալերեն իրենց զաւակները, որպէսզի նուիրուին եկեղեցական ասպարէզի, որովհետեւ կարող դեկավարութիւն մը ունենալը, եկեղեցական իրավիճակի բարելաւման նախապայմաններէն է: Բարեփոխութիւններու հարցով, ան ըսաւ, թէ ընդհանուր անյատակութիւն մը կայ միտքերու մէջ, թէ եկեղեցական կեանքի ո՞ր երեսներուն մասին պէտք է ըլլան քննարկուելիք առաջարկները:

Չիլինկիրեան համաձայն չգտնուեցաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ ու Հայաստանի պետութեան միջեւ համապարփակ համաձայնագրի մը կնքումին, ըսելով, թէ այդպիսի արարք մը, կրնայ Հայ Եկեղեցին ինքնագոհ կացութեան մը մատնել: Սակայն, ան համամտութիւն յայտնեց այն մտքին, թէ իրաւական հասկացութիւն մը աներաժեշտ է Եկեղեցոյ ու պետութեան միջեւ, խորհրդային տարիներուն Եկեղեցիէն բռնագրաւուած հողերու վերադարձին եւ այլ խնդիրներու վերաբերեալ: Դասախօսը դրական համարեց կրօնական տարբեր համայնքներու միջեւ մրցակցութեան գոյութիւնը Հայաստանի մէջ, որու պատճառով բոլոր կողմերն ալ զգաստ կը մնան: Ան ըսաւ, թէ մարդիկ կը չափազանցեն Հայաստանի մէջ աղանդատներու իսկական քիւր:

Երեկոն, որ նաեւ եզրափակումն էր 1700ամեակի դասախօսութիւններու շարքին, աւարտեցաւ նամալսարանի նախագահ Վեր. Ժան Խանճեանի շնորհակալական խօսքով ու աղօթքով:

ԱՅԼ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՅԼԱԶԱՆ ՆԻԹԵՐՈՒ ՇՈՒՐՋ

Բացի 1700ամեակին նուիրուած վերոյիշեալ դասախօսական շարքէն, Հայագիտական Ամբիոնը կազմակերպեց նաեւ շարք մը անկախ դասախօսական երեկոներ՝ սովորաբար հիւրաբար Պէյրութ գտնուող հայրենի եւ սփիւռքահայ հայագետներու կողմէ:

**«Արժանքինահայ Համայնքն Ու Սփիռքեան Նոր Մարտահրաւերները»
դասախօս՝ Խաչիկ Տէր-Ղուկասեան
7 Դեկտեմբեր 2000**

7 Դեկտեմբեր 2000ին, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ Այրեսի *Արմենիա* պաշտօնաթերքի նախկին խմբագիր եւ միջազգային յարաբերութիւններու դասախօս Խաչիկ Տէր-Ղուկասեան խօսեցաւ արժանքինահայ համայնքի պատմութեան ու ներկայի մարտահրաւերներուն մասին:

Նկատի առնելով, որ դասախօսութիւնը կը զուգադիպէր 1988ի Հայաստանի աղիտալի երկրաշարժի 12րդ տարելիցին, հանդիսականները մէկ րոպէ յոռնկայս լռութեամբ յիշեցին արհաւիրքի զոհերն ու անոր հետեւանքով առ այսօր անապաստան գտնուողները:

Երեկոյի հանդիսավար Արա Սանճեան յիշեցուց, թէ լիբանանահայ Խաչիկ Տէր-Ղուկասեան շրջանաւարտ եղած է Հայկազեան Գոլէճէն՝ 1985ին, ապա՝ հաստատուած է Պոլսոյ Այրես, ուր կը գործէ լրագրութեան եւ կրթութեան ասպարէզներուն մէջ: Սանճեան նշեց, թէ Հայկազեան Համալսարանը հպարտութեամբ կ'ողջունէ իր մէկ շրջանաւարտը, որ 13 տարի ազգային ծառայութեան մէջ գտնուելով, այժմ հրապարակաւ կ'ուզէ բաժնեկցիլ իր տպաւորութիւններն ու փորձառութիւնները սփիռքի մէկ կարեւորագոյն գաղութէն՝ արժանքինահայութենէն, որուն մասին լիբանանահայերը դժբախտաբար քիչ բան գիտեն: Տէր-Ղուկասեանի ուսումնասիրութիւններուն ծիրը ընդարձակ է, ըսաւ Սանճեան: Սակայն, այսօր իրմէ խնդրուած է խօսիլ Արժանքինի մասին, որովհետեւ Հայագիտական Ամբիոնը այսպիսով կը ջանայ փոքրացնել վերեւ յիշուած անջրպետը երկու գաղութներուն միջեւ: Սանճեան յիշեցուց նաեւ, թէ Արժանքինի եւ Հարաւային Ամերիկայի հայագաղութներուն մասին, զգալի քիւով յօդուածներ լոյս տեսած են *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* վերջին քանի մը հատորներուն մէջ:

Տէր-Ղուկասեան, իր խօսքի սկզբնաւորութեան համառօտակի ներկայացուց Նոր Աշխարհ գացած հայոց մասին եղած առաջին տեղեկութիւնները, արժանքինահայ համայնքի ծագումն ու ազգագրական պատկերը, յիշեցնելով, որ գաղութը հիմնականին մէջ արդիւնք է հայոց ցեղասպանութեան: Այս ան կեդրոնացաւ Արժանքինի հայկական եկեղեցիներուն, գանազան քաղաքական, հայրենակցական, մարզական, մշակութային կազմակերպութիւններուն ու անոնց գործունէութիւններուն, արժանքինահայ զանգուածային լրատուամիջոցներուն վրայ, ու խօսեցաւ Պրագիի եւ Ուրուկուայի գաղութներուն հետ ունեցած միջ-գաղութային կապերուն մասին:

Իր խօսքին երկրորդ բաժնով, դասախօսը անդրադարձաւ արժանքինահայ գաղութի դիմագրաւած նոր մարտահրաւերներուն: Հիմնական վերատեսութիւններու կարիքը կը զգացուի հիմա, յատկապէս վերջին երկու տասնամեակներուն ծաւալած հսկայական փոփոխութիւններու լոյսին տակ, ըսաւ դասախօսը: Անոնցմէ առաջինը՝ համաշխարհային գետնի վրայ, ցուրտ պատերազմի աւարտն ու համաշխարհայնացման գործընթացի նոր քափն է: Ապա՝ արժանքինեան մակարդակի վրայ, 1983էն ի վեր տեղի ունեցող դեմոկրատականացման գործընթացը, իսկ երրորդ՝ 1988էն ասդին հայաստանեան իրադարձութիւնները: Նախապէս համայնքը «կեթթոյական»

վիճակ մը ունեցած է: Հայեր չեն առնչուած տեղական քաղաքական կեանքին. նոյնիսկ, խուսափած են անկէ: Իսկ հիմա, հնարաւորութիւնը կայ տեղական քաղաքականութեան մարզին մէջ նոր առիթներ գտնելու եւ անոնցմէ օգտուելու: Արժանքինի խոհրդարանին կողմէ հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումը, եւ 1987ին ալ նախկին նախագահ Ռաուլ Ալֆոնսինի նմանատիպ քայլը, ազգային կեանքի գործունեայ տարրերը մղեցին միախառնուելու արժանքինեան ընկերութեան հետ, միաժամանակ պահպանելով իրենց ազգային ինքնութիւնը ղիմագիծը: Տէր-Ղուկասեան Արժանքինի կացութիւնը նմանցուց արեւելեան Միացեալ Նահանգներու եւ արեւմտեան Եւրոպայի հայազաղութներուն: Ըստ դասախօսին, արժանքինահայութեան աշխուժութիւնը աննկատ չէ մնացած նոյնիսկ Անգարայի աչքէն, երբ ան 1995ին բացայայտ միջամտութեամբ փորձած է վիժեցնել Ապրիլ 24ը պաշտօնական յիշատակի օր յայտարարելու օրէնքի մը հռչակման ջանքերը:

Վերջապէս, անդրադառնալով զաղութին եւ Հայաստանի միջեւ կապերուն, Տէր-Ղուկասեան քննադատաբար արտայայտուեցաւ Հայաստանի նախկին նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի վարած քաղաքականութեան մասին, ըսելով, որ ատիկա վնասակար անդրադարձ ունեցած է զաղութի անդորրին վրայ: Վիճակը սակայն բարելաւուած է Տէր-Պետրոսեանի հրաժարականէն, եւ Արժանքինի մէջ հայկական դիւանագիտական ներկայացուցչութեան հաստատումէն ետք:

Տէր-Ղուկասեանի դասախօսութեան հանդէպ հետաքրքրութիւնը ակնյայտ դարձաւ մանաւանդ հարց-պատասխանի ժամանակ, որ ինքնին տեւեց դասախօսութեան չափ: Հարցումներ ուղղուեցան արժանքինահայութեան իսկական քիւին, «Հայկական Հարց»ի վերաբերեալ դասախօսի ըմբռնումին, եւ նոյնիսկ պրագիլահայ համայնքին մասին: Տէր-Ղուկասեան սպառիչ պատասխաններ տուաւ բոլոր հարցերուն, այդպիսով աւելի ամբողջացնելով Հարաւային Ամերիկայի հայութեան մասին Լիբանանի իրենց հայրենակիցներուն ունեցած գիտելիքները:

**«Քրիստոնէութիւնը եւ Հայոց Ազգային
Գաղափարախօսութեան Ձեւաւորումը»
դասախօս՝ Համբարձում Քենտերեան
19 Ապրիլ 2001**

Բանասէր եւ հայ միջնադարեան գրականութեան մասնագէտ Համբարձում Քենտերեան, դասախօսեց հայոց ազգային գաղափարախօսութեան ձեւաւորման մէջ քրիստոնէութեան ունեցած դերին շուրջ:

Քենտերեան ծնած է Դամասկոս: Մանկութիւնը անցած է Պէյրութի մէջ, ուր յաճախած է Համազգայինի ճեմարանը: Ապա, ընտանիքին հետ ներգաղթած է Հայաստան: Գրաքննադատ Եւրի Խաչատրեան, որ ներկայացուց Քենտերեանը, ըսաւ, թէ 6 տարուան Միպերիա արքային վերադառնալով, Քենտերեան 1957ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Բանասիրական ֆակուլտետը: Աշխատած է Հայաստանի Գրողներու Միութեան պաշտօնաթերթ *Գրական Թերթ*ին մէջ, ապա՝ 17 տարի՝ Մանուկ Աբեղեանի Անուան Գրականութեան Ինստիտուտին մէջ: Քենտերեան հե-

դինակ է Ձ.-Է. դարերու նշանաւոր փիլիսոփայ եւ եկեղեցական գործիչ Յովհան Մայրագոմեցիի մասին մենագրութեան մը: Ան ունի բազմաթիւ քարգմանութիւններ ամերիկեան ու ֆրանսական արձակէն: Ներկայիս կը դեկավարէ իր երկու նշանաւոր ուսուցիչներուն՝ Լեոն Շանթի եւ Նիկոլ Աղբալեանի գրական ժառանգութեան հրատարակութիւնը պատրաստող գիտական խումբը: 55 տարուան մէջ, սա իր առաջին այցելութիւնն էր Պէյրութ:

Քենտերեան ըսաւ, թէ քրիստոնէութիւնը թէւ աստիճանաբար թափանցած է Հայաստան, բայց հաստատուն տեղ մը գրաւած է այնտեղ նոյնիսկ 301ի պաշտօնականացումէն առաջ: Այդ ժամանակ, հայերը ծովման լուրջ սպառնալիքի տակ էին, որովհետեւ Պարսկաստանը, իր իշխանութեան տարածքին վրայ կրօնական միատարրութիւն առաջացնելու նպատակով, զրադաշտականութիւնը կը պարտադրէր իր ազդեցութեան ոլորտին մէջ ապրող այլակրօն ժողովուրդներուն: Քրիստոնէութեան որդեգրումը, ըստ Քենտերեանի, լաւ մտածուած քայլ մըն էր հայոց Տրդատ Գ. թագաւորին կողմէ, որ երրորդ կրօնի մը որդեգրումով, Հայաստանը կը հեռացնէր զրադաշտական Պարսկաստանի եւ հեթանոս Հռոմի ներազդեցութենէն, եւ միաժամանակ կը պահպանէր հայոց ազգային ինքնութիւնը: Վկայակոչելով հայ հնագէտներու ուսումնասիրութիւնները, ան ըսաւ, թէ քրիստոնէութեան պարտադրման նպատակով հեթանոսական մշակոյթի բնաջնջման փաստեր չկան Հայաստանի մէջ, որմէ եզրակացնելով, Քենտերեան հետեցուց, թէ կրօնական փոխանցումը եղած է յարաբերաբար խաղաղ պայմաններու տակ, եւ նախորդ կրօնական իշխանաւորներու հաւանութեամբ: Աւելին, կարգ մը մէջբերումներ ընելով վաղ միջնադարեան *Յաճախապատում* ճանրերու ժողովածուէն եւ Յովհան Մայրագոմեցիէն, ան հաստատեց, թէ ազգային ինքնությունը դիմագիծի պահպանման նոյն ձգտումը, մղած է կարգ մը եկեղեցական դեկավարներ, որ ներքին տարակարծութիւնները խաղաղութեամբ լուծելու եւ իշխանաւորներու հանդէպ հնազանդ մնալու կոչեր ընեն:

Քենտերեան իր այս կարծիքը հիմնաւորեց օրինակները բերելով հայ եկեղեցական եւ քաղաքական պատմութենէն: Քրիստոնէութիւնը, ըսաւ ան, իսկապէս զօրաւոր գէնք մը եղաւ հայոց ձեռքը, զրադաշտականութեան եւ իսլամութեան դէմ դարաւոր պայքարին ընթացքին: Սա լաւագոյնս կը դրսեւորուի Վարդանանց ճակամարտով, Փաւստոս Բուզանդի ու Եղիշէի երկերով, Ս. Շուշանիկի ու Վահան Գողթնացիի վկայաբանութիւններով, եւն:

Քանի մը տարի ետք, Հռոմէական Կայսրութեան կողմէ Քրիստոնէութեան ընդունով, հայեր եւ կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն մէջ ապրող այլ ժողովուրդներ, ստիպուեցան իրենց ազգային ինքնությունութեան սպառնացող հռոմէա-բիզանդական ճնշումներուն դէմ պայքարելու այլ ուղղութիւններ որոնել: Հայ գիրքերու գիտը նման քայլ մըն էր, ուղղուած ոչ միայն Պարսկաստանի, այլ նաեւ Հռոմի ալ դէմ: Քենտերեան յիշեցուց, որ հայեր այս ուղղութեամբ դիմած էին ասորիներու եւ ոչ յայնէրու օժանդակութեան, եւ թէ վերջիններս, սկիզբը նոյնիսկ դէմ կեցած էին իրենց իշխանութեան սահմաններուն մէջ նոր գիրքերուն տարածումին: Մի քանի տասնամեակ անց, Հայաստանեայց Եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի ժողովին որդեգրած որոշումները, հաւատարիմ մնալով նախորդ Նիկիոյ եւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովներու բանաձեւերուն: Հայաստանի ընդդիմութիւնը Քաղկեդոնական Հաւատամքին նախապէս շատ զգոյշ էր: Սակայն, եօթն-

բորդ դարուն, Վրաց Եկեղեցւոյ անջատումէն ետք, արաբական տիրապետութեան ժամանակ, Հայաստանեայց Եկեղեցին կտրուկ քայլերու դիմեց Ադուանից Եկեղեցին իր գերադասութեան ներքոյ պահելու համար: Հայաստանեայց Եկեղեցին, նոյնիսկ սկզբնական շրջանին մերժեց Բիզանդիոնի Հերակլ Ա. կայսեր առաջարկած միականութեան ուսմունքը, վախճալով, որ այդ զիջումին երթալով, կրնայ վտանգուիլ հայոց ինքնութիւնը ազգային դիմագիծը:

Քննադատեան նշեց, թէ իրենց գերիշխանութիւնը պարտադրելու բիզանդացիներու փորձերուն դէմ հայոց պայքարը, Հայաստանեայց Եկեղեցին մղած է, որ ինզիմքին վերագրէ առաքելական ծագում, հաստատել կայուն եւ անջատ եկեղեցական նուիրապետութիւն մը, եւ մշակել իր սեփական կրօնական դաւանանքը:

Հայ ժողովուրդը եւս ընդունած էր, որ հայ ազգ ու հայ քրիստոնեայ եկեղեցի, միեւնոյն բաներն են: Դասախօսին համար, Յովհան Մայրագոմեցիի եւ Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսի մասին ժողովրդական գրոյցները, լատգոյն օրինակներն են այս վերաբերմունքին:

Հայկազեան Համալսարանէն ներս, Քննադատեանի դասախօսութիւնը կազմակերպուած էր Համազգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի համագործակցութեամբ:

**«Մաշտոցեան Մատենադարանն
Ու Հայ Դեռագրագիտութեան Ներկայ Խնդիրները»
դասախօս՝ Գեորգ Տէր-Վարդանեան
7 Մայիս 2001**

Գեորգ Տէր-Վարդանեան, որ հրաւիրուած էր 1700ամեակի դասախօսութիւններու շարքին առիթով, տուաւ յաւելեալ դասախօսութիւն մը, նիւթ ունենալով Երեսնի Մաշտոցեան Մատենադարանը եւ ընդհանրապէս հայ ձեռագրագիտութեան ներկան:

Ան ըսաւ, թէ այսօր աշխարհի տարածքին կան մեզի ծանօթ մօտաւորապէս 30,000 հայերէն ձեռագիրներ: Ասոնցմէ 11,000ը կը գտնուի Մատենադարանին մէջ, ուր կան նաեւ 2,000 պատառիկներ, 450 հմայիլներ, եւ 320 այլ ձեռագիրներ՝ աւելի նոր ժամանակներէ: Տէր-Վարդանեան յիշեցուց, որ հայոց պատմութեան խոռվալի տարիներուն, մեծ թիւով ձեռագիրներ փճացած են: Վերջիններէն են այն 10,000 ցուցակագրուած ձեռագիրները, որոնք կը գտնուէին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, եւ մեծաւ մասամբ կորսուեցան ցեղասպանութեան ընթացքին:

Մատենադարանը, ըսաւ Տէր-Վարդանեան, շարունակութիւնն է Էջմիածնի Կաթողիկոսութեան նախկին գրադարանին, որ պետականացուեցաւ 1921ին: Ան հարստացաւ խորհրդային տարիներուն, շնորհիւ պետական օժանդակութեան, եւ հնարաւորին չափ բոլոր ձեռագիրները հաւաքելու եւ մէկ երդիքի տակ համախմբելու վերջինիս քաջալերած քաղաքականութեան: 1950ականներէն ի վեր, Մատենադարանին ձեռագիրներ կը նուիրուին նաեւ սփիւղքէն:

Այսօր Մատենադարանին մէջ կը գտնուին նաեւ 6000 օտարալեզու ձեռագիրներ, ինչպէս՝ արաբերէն եւ եթովպերէն, Էջմիածնի կաթողիկոսու-

քեան մախկին դիւանէն 300,000 կարեւոր փաստաթուղթեր, ինչպէս նաեւ ԺԹ.-Ի. դարերու նշանաւոր հայագէտներու՝ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կաթողիկոսի, Երուանդ Տէր Մինասեանի, Յակոբ Մանանդեանի, Աշոտ Յովհաննիսեանի, Արշակ Ալպոյաճեանի, Լեւոյի եւ այլոց անձնական արխիւները:

Մատենադարանը ունի նաեւ հայ պարբերական մամուլի ճոխ հաւաքածոյ մը, ինչպէս նաեւ հայագիտական ուսմանց հանդէսներու ամբողջական շարքեր: Այսօր Մատենադարանին մէջ կ'աշխատին աւելի քան 50 գիտնականներ, եւ 70 այլ պաշտօնեաներ: Վերջին տարիներուն, յատկապէս սփիւռքի նիւթական աջակցութեամբ, հրատարակուած են կարգ մը արժէքաւոր աշխատութիւններ:

Տէր-Վարդանեան, իր խօսքին մէջ թուարկեց շարք մը անհրաժեշտ գիտական ձեռնարկումներ, որոնք կրնան բարելաւել հայ ձեռագրագիտութեան վիճակը, եւ դիւրացնել հայ ձեռագիրները ուսումնասիրողներու աշխատանքը: Պէտք է կազմուի, ըսաւ ան, իբր գիրք տպուած, կամ մամուլին մէջ ցրուած հայկական աւելի քան 500 ձեռագրացուցակներուն նոր մատենագիտութիւնը, նախընտրաբար՝ համակարգչային արդի միջոցներն օգտագործելով: Աւելին, ցուցակագրումի ներկայ դրութիւնը, որ ստեղծուած է ԺԹ. դարում՝ Հ. Յակովբոս Տաշեանի կողմէ, պէտք է հարստացուի նոր տուեալներով. օրինակ, պէտք է յետ այսօրիկ տրուին նաեւ օգտագործուած թուղթի տեսակին մասին կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք կրնան յստակ պատկերացում տալ յիշատակարան շունեցող ձեռագիրներուն գրութեան թուականին մասին:

Դասախօսութեան աւարտին, հարց-պատասխանի բաժինը ստացաւ բաւականին ընդարձակ ծաւալ: Հարցումներ եղան Մատենադարանի պիւտճէի գոյացումին եւ կազմակերպչական կառոյցին մասին: Մեծ էր հետաքրքրութիւնը ձեռագիրները լաւագոյն պայմաններու մէջ պահպանելու ուղղութեամբ կատարուած քայլերուն հանդէպ, եւ թէ ինչպէս կարելի է արդիական եւ անընդհատ զարգացող համակարգչային եւ համացանցի դրութիւններէն օգտուիլ յետագայ ուսումնասիրութիւններու համար: Տէր-Վարդանեան ըսաւ, թէ Մատենադարանը կը շարունակէ պահել իր կապերը Հայաստանէն դուրս գտնուող հայագիտական կեդրոններու հետ: Օտար ուսումնասիրողներ կու գան Հայաստան, ուսումնասիրելու համար Մատենադարանին հայերէն եւ օտարալեզու ձեռագիրները, որոնք հետզհետէ կը համալրուին նորերով: Կը շարունակուի նաեւ նոր ուսումնասիրութիւններու հրատարակութիւնը: Մատենադարանը կը մասնակցի նաեւ հայոց պատմութեան եւ մշակոյթին նուիրուած ցուցահանդէսներու, ինչպէս վերջերս տեղի ունեցաւ Փարիզի եւ Լոնտոնի մէջ: Դասախօսը յոյս յայտնեց, թէ վերջերս ստեղծուած «Մատենադարանի Բարեկամներ» ընկերութիւնը, դրական դեր մը կրնայ ունենալ այս ուղղութեամբ: Պետական պաշտօններու ցած աշխատավարձերը ուսումնասիրութեանց եւ կրթութեան քնազաւառները անհրապոյր մարզերու վերածած են, ամփոսաց Տէր-Վարդանեան, բայց՝ եզրափակելով իր խօսքը, ըսաւ, թէ բարելաման յոյսը միշտ առկայ է:

«Հայերու Բռնագաղթը Թուրքիայէն եւ Ճեզիրէ Հաստատուիլը (1928-1930)»
դասախօս՝ Վահէ Թաշճեան
7 Յունիս 2001

Պատմութեան գծով Ֆրանսայի մէջ դոկտորական աստիճանի թեկնածու, բնիկ լիբանանահայ Վահէ Թաշճեան, Պէյրութ կատարած այցելութեան մը ընթացքին, դասախօսեց 1928-30ին Թուրքիայէն հայոց բռնագաղթին, եւ անոնց հիւսիս-արեւելեան Սուրիոյ Ճեզիրէի շրջանը հաստատուելուն մասին:

Թաշճեան 1993ին կ'աւարտէ Երեսանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Ֆակուլտետը: Անկի ուշ, արեւելագիտութեան մէջ մասնագիտանալով, մագիստրոսական երկրորդ տիտղոսով մը կը վկայուի Պելճիքայի Լուվեն-լա-Նեովի Կաթողիկէ Համալսարանէն: Իր դասախօսութեան միւթը մաս մըն է 1919-39ին բուրք-սուրիական սահմանագիծին երկայնքին քաղաքական իրադրութեան մասին Փարիզի Ընկերային Գիտութիւններու Բարձրագոյն Ուսմանց Դպրոցին մէջ իր պատրաստած դոկտորական աւարտաճառէն:

Թաշճեան իր դասախօսութիւնը սկսաւ մատնանշելով թէ Լոզանի Պայմանագիրը (1923) անկիւնադարձային նշանակութիւն ունեցաւ նորաստեղծ Թրքական Հանրապետութեան մէջ ապրող փոքրամասնութիւններուն համար: Այդ պայմանագիրը թոյլ տուաւ Թուրքիոյ, որ շարունակէ փոքրամասնութիւններու թրքացման իր քաղաքականութիւնը: Մօտաւորապէս 100,000 հայեր 1921-22ին արդէն լքած էին Կիլիկիան, իսկ Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր յոյները կը փոխանակուէին Յունաստան ապրող թուրքերով:

Լոզանի Պայմանագրին վաւերացումէն ետք, Թուրքիոյ պետական շրջանակները, կազմակերպեցին երկրին հարաւ-արեւելքը ապրող քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու մնացորդացին զաղթը դէպի դրացի Իրաք եւ Սուրիա: Թուրքիոյ Ներքին Գործոց Նախարար Ֆերիտ Պէշ, 1924ին, Ատանա հրատարակուող թունդ ազգայնական թերթի մը յայտնած է, թէ Սամսոն-Սելեֆքէ գիծէն դէպի արեւելք, արգիլեալ գօտի մը հաստատուած է հայերուն համար: Նոյն ժամանակ, Ուրֆա, Տիարպէքիր, Պիքէճիկ եւ Արաբկիր, ինչպէս նաեւ սահմանէն շատ հեռու՝ Խարքերդ եւ Մալաթիա ապրող քրիստոնեայ ասորիներու, հայերու եւ քաղղեականներու կը պարտադրուի զաղթել Թուրքիայէն:

Քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու բռնագաղթը 1928-30ին հասաւ մեծ չափերու, երբ 7-10 հազար հայեր՝ Տիարպէքիրէն, Խարքերդէն եւ Պիքիսէն հասան Ճեզիրէ եւ Հալէպ: Այս քրտախօս գիւղացի հայերը, քիւրա աղաներու եւ շէյխերու ճորտերը ըլլալով, ազատած էին 1915ի Մեծ Եղեռնէն շնորհիւ վերջիններուս ընդդիմութեան: 1925ի Շէյխ Սալիտի քրտական ապստամբութեան ճնշումէն ետք, թրքական իշխանութիւնները փորձեցին հնազանդեցնել այս շրջանի քիւրտ երեւելիները: Անոնց ազդեցութեան տկարացումը հայերն ու քաղղեականները թողուց անպաշտպան՝ թրքական բռնութիւններուն դիմաց:

Հայ գիւղացիները ոստիկաններու կողմէ նախ քշուեցան Սղերդ, Տիարպէքիր եւ Մարտին, ուր կառավարութեան միջամտութիւններուն պատճառով չկարողացան նոյնիսկ աշխատանք գտնել: Անոնք վերջապէս համա-

ձայնեցան «կամաւորապէս» մեկնիլ Սուրիա, սուղ սակերով անցագիրներ գնելով, եւ ծանր տուրքեր վճարելով: Հայերուն մեծ մասը Սուրիա հասաւ անտէր ու թշուառ վիճակի մը մէջ: Անոնց անցագիրներուն պաշտօնական կնիքները բացարձակապէս կ'արգիլէին Թուրքիա վերադարձը:

Ֆրանսան, որուն հոգատարութեան (mandate) տակ կը գտնուէին Սուրիան ու Լիբանանը, անշուշտ մօտէն հետեւեցաւ Թուրքիայէն եկող գաղթականներու այս ներհոսքին: Այս հարցին մէջ Ֆրանսայի մեղսակցութիւնը մատնանշող փաստաթուղթեր չկան, ըսաւ Թաշճեան, բայց ֆրանսացիները գոհ չէին գաղթականներու այս հոսքով, որ կրնար քաղաքական բարդութիւններու պատճառ հանդիսանալ, որովհետեւ շատ մը արաբ սուրիացի ազգայնականներ հաշտ աչքով չէին դիտեր քրիստոնեաներու եւ ոչ-արաբներու ժամանումը Սուրիա: Ֆրանսա նոյնիսկ փորձեց հակադարձել, սպառնալով Ալէքսանտրէի Սանճաքի թուրքերը բռնի Թուրքիա դրկել: Հակառակ իրենց դժգոհութեան, ֆրանսացիք ստիպուած էին նոր ժամանած հայերուն համար ստեղծել յարմարութիւններ, եւ հոգալ անոնց ընկերային եւ տնտեսական կարիքները:

Ֆրանսացիները քաջալերեցին գաղթական գիւղացի հայերը հաստատուելու թերզարգացած ճեզիրէի շրջանին մէջ, որ, ըստ իրենց, ունէր երկրագործական հսկայ ներուժ, եւ մանաւանդ հեռու էր գլխաւոր քաղաքներէն, ուր կը գործէին ազգայնական ոյժերը: Աւելին, ոչ-արաբներու բնակութիւնը ճեզիրէի մէջ, ըսաւ Թաշճեան, կը ծառայէր նաեւ Սուրիան անդամահատելու ֆրանսացիներու ընդհանուր ծրագրին, որովհետեւ, այդպիսով, այդ շրջանը պիտի անջատուէր Դամասկոսէն եւ Հալէպէն:

Թաշճեանի դասախօսութիւնը հիմնուած էր Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, բանակին, ծովուծին եւ Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներուն վրայ: Առաւել, այս կապակցութեամբ ան բազմաթիւ հարցազրոյցներ վարած է ներկայիս ճեզիրէ բնակող հայերու եւ քիւրտերու հետ:

«Հայկական Հարցի եւ Յեղասպանութեան
Ուսումնասիրութեանց Հեռանկարները
(ԺԹ. դարու վերջ – Ի. դարու սկիզբ)»
դասախօս՝ Ռեմոն Յ. Գեորգեան
19 Յուլիս 2001

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Փարիզի Նուսրեան Մատենադարանի տնօրէն Ռեմոն Յ. Գեորգեանի տոյն դասախօսութիւնը նուիրուած էր ԺԹ. դարու աւարտի եւ Ի. դարու սկզբնաւորութեան Հայկական Հարցի եւ 1915-16ի ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեանց հեռանկարներուն:

Գեորգեան նաեւ Փարիզ-Սորպոն III Համալսարանին մէջ գիտական հետազոտութեանց ղեկավար է, Հայ Ժամանակակից Պատմութեան Կեդրոնի (CHAC) տնօրէնը, եւ *Revue d'histoire arménienne contemporaine* պարբերականի գլխաւոր խմբագիրը: Ան հեղինակած ու խմբագրած է հայոց պատմութեան եւ մշակոյթին նուիրուած շարք մը ֆրանսերէն հատորներ, ինչպէս *Օսմանեան Կայսրութեան Հայերը Յեղասպանութեան Նախօրեա-*

կին (1992) և *Օսմանահայ Տարագրեալներու Բնաջնջումը Մուրիոյ Եւ Միջագետքի Կեդրոնացման Կայաններուն Մէջ* (1998):

Դասախօսելով ֆրանսերէն, Գեորգեան իր խօսքին սկիզբը ըսաւ, թէ վերջին երկու տասնամեակներուն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) եւ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ զգալի յառաջխաղացում կայ Հայկական Հարցի եւ ցեղասպանութեան սիստեմատիկ ուսումնասիրութեան գծով, մանաւանդ՝ օտար սկզբնաղբիւրներն օգտագործելու առնչութեամբ: Մինչեւ քսան տարի առաջ, այս նիւթերուն շուրջ լոյս տեսած գործերը կը հրատարակուէին գրեթէ միայն հայերէնով, ուր օգտագործուած կ'ըլլային համարեա քաջառապէս հայկական աղբիւրներ: Գեորգեան յիշեցուց ներկաներուն, թէ բրիտանական ու ֆրանսական դիւանագիտական եւ հիւպատոսական արխիւներն ու կաթողիկէ եւ բողոքական քարոզիչներու գրութիւնները մեծապէս օգտակար եղած են 1880-90ականներու կացութիւնն ու դէպքերը վերլուծելու համար:

Յամենայնդէպս, դեռ ահագին գործ կայ ընելիք, ըսաւ Գեորգեան: 1894-96ի համիտեան ջարդերը, որոնք խլեցին 100-300 հազար հայերու կեանքը, կարիքն ունին խորացուած ուսումնասիրութեան: Այդ շրջանին հրատարակուած բրիտանական, ֆրանսական, ռուսական եւ իտալական արտաքին գործոց նախարարութիւններու փաստաթուղթերու հաւաքածոները «մաքրագտուած» էին քաղաքական նկատառումներով: Ուստի, պատմաբանները պէտք չէ գոհանան հրատարակուած ժողովածուներով եւ պէտք է անմիջականօրէն դիմեն արխիւային սկզբնաղբիւրներուն: Տակաւին գիտնականներու մօտ տարակարծութիւն կայ, թէ արդեօք այս կոտորածները պէ՞տք է դիտել իբր 1915ի ցեղասպանութեան նախապատրաստական փուլ, թէ՞ անոնք իրաւագօրէկ փոքրամասնութիւններու նկատմամբ օսմանեան աւանդական վերաբերմունքի հերթական դրսեւորումներ էին: Գեորգեան նշեց, թէ համիտեան կոտորածները պատճառ հանդիսացան ընկերային եւ տնտեսական աղէտներու: Հարիւրաւոր դպրոցներ ու եկեղեցիներ քանդուեցան: Հիմնականին մէջ երիտասարդ այրերու սպանութիւնը ստեղծեց ժողովրդագրական անհաւասարակշռութիւն: Երկրագործութիւնը վնասուեցաւ, եւ իբր հետեւանք 1903ին Մուշի, Վանի եւ Պիքիսի մէջ սով ծագեցաւ:

Գեորգեան ըսաւ, թէ օսմանեան պետութեան եւ բանակին արդիականացումը, գերմանական մասնակցութիւնը այդ գործընթացին, եւ վերջինիս թողած ազդեցութիւնը Հայկական Հարցին վրայ, կարօտ են յաւելեալ վերլուծութեան: Ցեղասպան երիտթուրքերն ու քեմալական վերնախաւը արդիւնք են այդ արդիականացման արշաւին: Հայ կոսակցութիւններու եւ երիտթուրքերու յարաբերութիւնները մանրամասն ուսումնասիրուած են հայկական աղբիւրներու հիմամբ, բայց թրքական աղբիւրներու օգտագործումը յաւելեալ լոյս կրնայ սփռել նաեւ այս հարցին վրայ: Երիտթուրքերու բոլոր փաստաթուղթերը չոյնչացուեցան 1918ին՝ պատերազմի աւարտին: Ան յիշեց թուրք պատմաբան Շիւքրի Հանիօղլուի աշխատանքը, որ մահացած երիտթուրք ղեկավարներու, ներառեալ Էնվեր Փաշայի եւ Պէհա-էտտին Շաքիի ընտանիքներէն հաւաքած է զանազան փաստաթուղթեր: Գեորգեան ըսաւ, թէ թրքական ոչ-պետական համալսարաններու մէջ կարծես կ'իշխէ աւելի անկախ մտածողութիւն մը, քան պետական բարձրագոյն ուսմանց հաստատութիւններուն մօտ: Այս սեփական համալսարաններուն

մէջ կրնան գտնուիլ պատմաբաններ, որոնց հետ ապագային կարելի ըլլայ համագործակցիլ:

Վերադառնալով 1915-16ի ցեղասպանութեան վերլուծութեան, Գէորգեան ըսաւ, թէ գերմանական եւ աստրո-հունգարական դիւանագիտական եւ ռազմական արխիւները, ինչպէս նաեւ ամերիկեան դիւանագիտական արխիւները առիթը կ'ընձեռնեն այս ուղղութեամբ քաղաքական վերլուծութիւններ կատարելու: Սակայն, աւելի ուշադրութիւն պէտք է դարձնել Թուրքիոյ տարբեր շրջաններէն հասած հիւպատոսական տեղեկագիրներուն վրայ, որպէսզի կարելի ըլլայ հասկնալ տեղահանութեան գործադրութեան մեքանիզմը: Գէորգեանի փափաքն է, մօտ ապագային տեսնել հայկական ցեղասպանութեան պատմութեան շրջան առ շրջան կանոնակարգուած ուսումնասիրութիւնը, օսմանեան եւ արեւմտեան աղբիւրներու, ինչպէս նաեւ եղեռնէն վերապրածներու վկայութիւններու օգտագործումով: Ան տուաւ իր անձնական աշխատանքին օրինակը, երբ կ'ուսումնասիրէր ցեղասպանութեան երկրորդ փուլը, Հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի կեդրոնացման ճամբարներուն մէջ:

Ըստ Գէորգեանի, առաւել մանրամասն ուսումնասիրութեան կը կարօտին Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք կայացած երիտթուրք ղեկավարներու դատավարութիւններուն փաստաթուղթերը: Անոնց հայերէն քարգմանութիւնը ցարդ մասնակի է, մինչ արդի թրքերէն տարբերակն ու գերմաներէն քարգմանութիւնը աւելի ամբողջական են: Այդ դատավարութիւններուն մասին Կոստանդնուպոլիսը գրաւած ֆրանսական եւ անգլիական բանակներուն հետախուզական բաժնի տեղեկագիրներուն մէջ կարելի է գտնել տեղեկութիւններ, որոնց չենք հանդիպիր պաշտօնապէս հրատարակուած արձանագրութիւններուն մէջ:

Հայկական ցեղասպանութեան մասին մեր գիտելիքները կարելի է աւելի եւս հարստացնել, ուսումնասիրելով տեղահանութեան հրահանգները մերժած եւ այդ պատճառով ալ անմիջապէս պաշտօնանկ եղած Անգարայի կառավարիչ Մագհարի 1918ի վերջէն սկսեալ հաւաքած տեղեկութիւնները: Իր կողմէ հաւաքուած քսան մեղադրական բնոյթի հեռագիրներ արդէն լոյս տեսած են ատենի պոլսական մամուլին մէջ: Գէորգեան յոյս յայտնեց, որ օր մը այս արխիւը ամբողջութեամբ ի յայտ կու գայ, եւ կ'ուսումնասիրուի հայ եւ թուրք պատմաբաններու միացեալ յանձնախումբի մը կողմէ:

Խօսելով ցեղասպանութենէն փրկուածներուն մասին, Գէորգեան յիշատակեց Ծովինար Գետնեանի արխիւային հարուստ տուեալներու վրայ հիմնուած դոկտորական աւարտաճառը:

Ցեղասպանութեան պատճառով հայկական լքեալ գոյքերու ուսումնասիրութիւնը, ըսաւ Գէորգեան, լոյսի կը հանէ ներկայիս Արեւելեան Թուրքիոյ մէջ հայկական երեքհազարամեայ գոյութեան ժառանգութեան հիմնախնդիրը: Անձնական գոյքի հարցը, ըստ Գէորգեանի, շատ բարդ է եւ կարելի է միջ-պետական համաձայնութիւններով լուծել: Սակայն, Հայ Եկեղեցւոյ ունեցուածքները, ինչպէս դպրոցներ, եկեղեցիներ եւ վանքեր, կարելի է վերադարձնել իրենց իրաւատիրոջ՝ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին: Գէորգեան առաջարկեց կատարել հանրային սեփականութիւն սեպուող ունեցուածքներուն ամբողջական գոյքագրումը: Այդ աշխատանքը հիմա հազիւ կ'իսով կատարուած է:

Վերջապես, Գեորգեան կոչ ըրաւ ուսումնասիրողներուն, նաեւ ուշադրութիւն դարձնել «քարեխիղճ» օսմանահպատակներու վրայ. օրինակի համար, կազմել ցանկը այն կառավարիչներուն, զինուորականներուն, նոյնիսկ ամբողջ զիւղերու, որոնք փրկեցին հազարաւոր հայերու կեանքը: Այս մարդիկը, կրնան Թուրքիոյ համար աւելի տիպար ներկայացուցիչներ ըլլալ, քան երիտօրքերն ու քեմալականները:

Հարց-պատասխանի բաժնով, դասախօսը անդրադարձաւ ցեղասպանութեան մէջ գերմանական պատասխանատուութեան խնդրին, ինչպէս նաեւ զուգահեռներ գծեց հայկական ցեղասպանութեան եւ 1915ի Լեռնալիքանանի սովին միջեւ: Ան ընդգծեց հայաստանցի պատմաբաններուն դերը ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան աշխատանքներուն մէջ: Գեորգեան յատկապէս գնահատեց Վերժինէ Սվազլեանի վերջերս հրատարակած վերապրողներու վկայութիւնները, որոնք հաւաքուած էին 1950-70ականներուն, խորհրդային վարչակարգի օրերուն:

**«Հայոց Գեղասպանութեան Երկրորդ Փուլը»
Տարագրեալներու Ջարդը Օսմանեան Սուրիոյ Տարածքին»
դասախօս՝ Ռեմոն Յ. Գեորգեան
2 Օգոստոս 2001**

Ռեմոն Յ. Գեորգեանի երկրորդ դասախօսութիւնը Հայկազեան Համալսարանին մէջ կը վերաբերէր Սուրիոյ տարածքին վրայ տեղի ունեցած տեղահանեալ հայերու ջարդին, որ Գեորգեան կը համարէ «ցեղասպանութեան երկրորդ փուլ»:

Խօսելով հայերէն, Գեորգեան ըսաւ, թէ իր ուսումնասիրութեան նիւթը հիմնուած է վերապրողներու վկայութիւններուն՝ մանաւանդ Արամ Անտոնեանի հաւաքածներուն, ինչպէս նաեւ Գերմանիոյ, Աւստրիա-Հունգարիոյ եւ ԱՄՆի Մոսուլի, Հալեպի, Դամասկոսի եւ Երուսաղէմի հիւպատոսական տեղեկագիրներուն վրայ: Ան նաեւ օգտուած է օսմանեան վարչապետարանի արխիւին հրատարակուած նիւթերէն: Գեորգեան ըսաւ, թէ վերոյիշեալ նիւթերը կ'ամբողջացնեն զիրար եւ կը հերքեն թրքական այն տեսակէտը, թէ հայ տարագրեալներու «վերաբնակեցումը» չէր միտեր վերջիններու ոչնչացումը:

Գեորգեան հայոց ցեղասպանութիւնը, տարագրութեան եւ ջարդերու առումով բաժնեց իրարմէ տարբեր երկու գլխաւոր փուլերու: Առաջին փուլին՝ մինչեւ տարագիրներուն Հալեպ հասնիլը, տեղահանութիւնը, սպանութիւններն ու բռնագաղթը կը վերահսկուէին այսպէս կոչուած Յատուկ Կազմակերպութեան կողմէ:

Այս փուլին, զոյութիւն ունէին տարագրութեան երեք առանցքներ, ըսաւ Գեորգեան: Առաջին առանցքը, Էրզրումէն, Երզնկայէն, Տրապիզոնէն, Սվազէն, Սամսոնէն, Մարգուանէն, Ամասիայէն եւ Մալաթիայէն տեղահանուած մօտաւորապէս 200,000 հայերու համար էր: Երկրորդը կը վերաբերէր Տիարպիքիէն, Պիքիսէն եւ Վանէն տեղահանուած մօտ 435,000 հայերու: Պատմական Հայաստանէն տեղահանուած այս հայերուն միայն 15-20 առ հարիւրը հասաւ Հալեպ. մնացեալը մահացան կամ սպանուեցան ճանապարհին:

Կայսրութեան արեւմտեան մահանգներէն՝ Թրակիա, Իզմիր, Պուրսա, Քէօքահիա, Գոնիա, Քասթամունու, Անգարա եւն., մօտաւորապէս 300,000 հայեր, քիչ ժամանակ անց, նոյնպէս ենթարկուեցան իրենց հայրենակիցներու ճակատագրին: Այս մէկը տարագրութեան երրորդ առանցքն էր: Անոնց տարագրումը սկսաւ 1915ի Յունիսին եւ շարունակուեցաւ ամբողջ ամառը: Այս խումբին մէջ կային նաեւ Պոլիսէն մօտ 40,000 հայեր, գլխաւորաբար՝ պանդուխտներ եւ ամուրի երիտասարդներ: Այս տարագրեալներէն ունեւորները մինչեւ Պոզանքի ճամբորդեցին շոգեկառով եւ ասոնց մօտ 90 առ հարիւր կրցաւ Հալէպ հասնիլ:

Ռեւմոն Գէորգեան կը դասախօսէ Հայկազեան Համալսարանի մէջ

Գէորգեան տեղցոյց, որ այս փուլին, Կիլիկիայէն տարագրուած 310,000 հայերը եւս քիչ զոհեր տուին, չհաշուած անոնք, որոնք ջարդուեցան իրենց հայրենի քաղաքներուն մէջ, ինչպէս գէյրունցիք եւ տէօթ-եւոյցիք: Ընդհանուր հաշուով, Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր շրջաններէն, Հալէպ հասան մօտաւորապէս 870,000 հայեր:

Յեղասպանութեան երկրորդ փուլը, որ տեւեց Մեպտեմբեր 1915էն մինչեւ Դեկտեմբեր 1916, գործադրուեցաւ Հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի համակեդրոնացման կայաններուն մէջ, ուր տարագիրները զոհ զացին կոտորածներու, կամ ալ մահացան յարակից պատճառներէ՝ անօթութիւն, հիւանդութիւն, եւն.: Այս փուլը առայժմ անտեսուած կը մնայ գիտութեան մէջ, հակառակ որ այս շրջանին մահացաւ ցեղասպանութեան ամբողջ տեւողութեան զոհուած տարագրեալներու թիւին կէսը:

Մեպտեմբեր 1915ին, օսմանեան կառավարութիւնը, վերահսկելու համար այս փուլի գործադրումը, Հալէպի մէջ ստեղծեց Տարագրեալներու Ենթատեսչութիւն մը: Այս Ենթատեսչութիւնը պաշտօնապէս կապուած էր Յեղախումբերու եւ Տարագրեալներու Տեսչութեան: Մեպտեմբեր 1915էն սկսեալ, Ենթատեսչութիւնը հիմնեց կայաններ Մամուրայի, Ինթիլիի, Իսլահիլի, եւ Քաթմայի մէջ՝ ղեպի Հալէպ տարագրութեան ճամբուն վրայ: Իւրա-

քանչիւր կայան ունէր իր տնօրէնը, որ կը նշանակուէր Հալէպէն, եւ 5-10 հոգինոց պաշտօնէութիւն: Ասոնց նպատակն էր հսկել կայաններուն վրայ, օգնութեամբ մի քանի հայերու, որոնք կ'ընտրուէին ամէնէն աղքատ տարագրեալներէն, շատ հաւանաբար անոնց միջեւ դասակարգային լարուածութիւն յառաջացնելու համար: Անշուշտ կային նաեւ մեռելահաւաքները: Տարագրեալները այստեղ կը մնային 10-15 օր, մինչեւ դրկուէին յաջորդ կայանը, դէպի հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները իրենց ճամբուն վրայ:

Հարիր հազարաւոր տարագիրներ մահացան այս կայաններուն մէջ: 10,000 հոգի մահացաւ Պոզանքիի մէջ 1915ի ամբարն ընթացքին. 40,000՝ Մամուրայի մէջ, մինչեւ Հոկտեմբեր 1915՝ կայանին փակումը. 60,000՝ Իսլահիյէի մէջ մինչեւ 1916ի սկիզբը. 60,000՝ Ռաճայի, Զաքմայի եւ Ազէզի մէջ. 50-60,000՝ Ախքերիմի եւ Պապի մէջ, Հոկտեմբեր 1915էն Ապրիլ 1916. 50,000՝ Լալի եւ Թէֆրիճէի մէջ, Դեկտեմբեր 1915էն Փետրուար 1916: 30,000 հայեր Ամանոսի լեռներուն մէջ փապուղիներ փորեցին, ապա սպանուեցան Յունիս 1916ին: Քահանաներու եւ այլ հոգեւորականներու համար յատուկ կայան մը հիմնուեցաւ Մեմլիճի մէջ՝ Օգոստոս 1915էն Փետրուար 1916:

Պատերազմէն առաջ Հալէպ հաստատուած հայերը չեն քարկուեցան տեղահանութեան: Ընդհակառակը, անոնք օգնեցին տարագիրներուն: Գեորգեան առանձնացուց Արմեն եւ Գրիգոր Մազլումեան եղբայրները, նշանաւոր «Օթլ Պարոն»ի տէրերը, որոնք օգտուելով Սուրիոյ կառավարիչ Ահմէտ Շեմալ Փաշայի հետ իրենց մօտ ծանօթութենէն, կրցան որոշ օգտակարութիւն ունենալ տարագիրներուն:

Հալէպ հասնելէ ետք, տարագիրներուն մեծ մասը շարունակեց իր մահուան ճամբան երեք ուղղութիւններով: Անոնցմէ ամէնէն արիւնալին Եփրատի երկայնքով էր, ուր միայն 1916ի երկրորդ կիսուն 196,000 հայեր բնաջնջուեցան Սալիհ Զէքի Պէյի հսկողութեամբ՝ Ռաս-իւլ-Այն գիւղէն մի քանի հարիր չէլէն գիւղացիներու կողմէ: Տիարալէքիլէն եւ յարակից շրջաններէն տարագրուածները շարունակեցին իրենց ճամբան մինչեւ Ռաս-իւլ-Այն, Մոսուլ եւ անդին: Անոնց մեծամասութիւնը բնաջնջուեցաւ Խապուրի շրջանին մէջ, մանաւանդ Էլ-Հասաքէ գիւղին շուրջ:

Կիլիկիայէն տարագրուածները Համա-Հոմս ուղիով շարունակեցին իրենց ճամբան մինչեւ Կարմիր Ծովու հիւսիսային ափերը: Յարաբերաբար քիչ մարդիկ գոհուեցան այս ճամբուն վրայ. մահուան գլխաւոր պատճառը սովն էր: Տարագրման կայաններու փոխարէն, այս գծով տարագրուածները տեղաւորուեցան գիւղերու մէջ, մանաւանդ Զարաքի մօտ եւ Հաուրանի մէջ: Ըստ Գեորգեանի, Շեմալ Փաշայի վարած այս մեղմ քաղաքականութեան պատճառը կրնայ ըլլալ այն, որ ան՝ դաշնակցական գործիչ Իւան Զավրիեի միջոցով, գաղտնի բանակցութիւններու մէջ էր Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ հետ: Գեորգեան հետեւեց, որ կարելի էր եւս 250,000 հայերու կեանքը փրկել, եթէ այս բանակցութիւնները յաջողէին, եւ Շեմալ ապստամբէր Պոլսոյ իր կուսակիցներուն դէմ:

**«Հայ-Ատրպեյճանական Հակամարտությունը Տարածաշրջանային,
Ռազմական Եւ Աշխարհա-Ռազմավարական Զարգացումներու Ընդմէջէն»
դասախօս՝ Հրաչ Չիլինկիրեան
11 Դեկտեմբեր 2001**

1700ամեակի շարքին մէջ իր տուած դասախօսութեան առընթեր, Հրաչ Չիլինկիրեան Հայկազեան Համալսարանի մէջ տուաւ նաեւ երկրորդ դասախօսութիւն մը՝ հայ-ատրպեյճանական հակամարտութեան մասին:

Չիլինկիրեան նաեւ հարաւային Կովկասի հարցերով վերլուծաբան է, եւ ներկայիս կ'ուսումնասիրէ նախկին խորհրդային ինքնավարութիւնները, ինչպէս Լեռնային Ղարաբաղը, Արխագիան, Հարաւային Օսեթիան եւ շրջանի այլ չլուծուած հակամարտութիւնները:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութիւնը, որ սկսաւ 1988ին, հնագոյն չլուծուած տարածքային հակամարտութիւնն է նախկին Խորհրդային Միութեան տարածքին: Նախորդ քանի մը տարիներուն, անկլա յատկապէս արեւմտեան շրջանակներու կողմէ կը դիտուի իբր հայ-ատրպեյճանական հակամարտութիւն, մանաւանդ Ռուսերը Քոչարեանի Հայաստանի նախագահ ընտրութենէն ետք: Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտութիւնը աշխարհի աւելի քան իննսուն միջ-ցեղային եւ միջ-սահմանային հակամարտութիւններէն մէկն է:

Լեռնային Ղարաբաղը կը գտնուի երեւակայական եռանկիւնի մը մէջ, որուն մէկ անկիւնը Ղազախստանի Թենկիզ քարիւղի հորերն է, միւսը՝ Պարսից Ծոցի մուտքը հանդիսացող Հորմուզի նեղուցը, իսկ երրորդը՝ Պոսֆորի նեղուցը: Այսինքն՝ Ղարաբաղ կը գտնուի համաշխարհային առումով կարեւոր նկատուող ուժանիւքային եւ ռազմավարական հետաքրքրութիւններ յառաջացուցած տարածաշրջանի մը մէջ: Այս եռանկիւնը կը պարփակէ նաեւ այլ շարունակուող հակամարտութիւններ, ինչպէս արաբ-իսրայէլեանը, յոյն-թրքականը, հնդկա-փաքիստանեանը, ինչպէս նաեւ Իրաքի, Աֆղանիստանի, Կեդրոնական Ասիոյ մէջ Ֆերդանա Հովիտի խնդիրները եւն.: Աւելին. Խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք, Կովկասը, որ կ'իյնայ այս եռանկիւնին մէջ, քեմահարթակ դարձաւ յաճախ բռնութեամբ եւ արիւնալի բախումներու, ինչպէս Արխագիոյ, Հարաւային Օսեթիոյ եւ Չեչնիոյ պարագային: Նուազ վտանգատր հակամարտութիւններ կան Աճարիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ հայերու եւ վրացիներու միջեւ՝ Ջաւախքի հարցով, օսեթներու եւ ինգուշներու միջեւ, լեզգիներու խնդիրը՝ Տաղստանի եւ Ատրպեյճանի միջեւ եւն.:

Կովկասը, շեշտեց Չիլինկիրեան, շատ կարեւոր է Կասպից Ծովէն քարիւղի եւ բնական կազի արտադրութեան յետագայ զարգացման, մանաւանդ՝ անոնց դէպի արեւմտեան շուկաները փոխադրութեան համար: Այս մէկը յստակ կ'երեւի քարիւղատար եւ կազատար խողովակներու վրայ վերահսկողութիւն ձեռք ձգելու, կամ նորերը կառուցանելու իրար հակադիր միջազգային քաղաքական շահերու եւ ձգտումներուն մէջ:

ԱՄՆը եւ արեւմտեան Եւրոպան գործօն մասնակիցներ են շրջանային այս պայքարներուն մէջ, մինչ Ռուսաստանը, Թուրքիան եւ Իրանը կը մնան շրջանի գլխաւոր երեք դերակատարները: Կասպեանի ափերուն միւս

երկիրներն ալ ունին իրենց շահագրգռությունները, եւ այսպիսով այս հակամարտությունները երբեմն կը ստանան երկկողմ, նոյնիսկ բազմակողմ բնոյթ:

Չիլինկիրեան նշեց, որ ԱՄՆ-ը եւ Եւրոպան, այս տարածաշրջանը կը դիտեն ոչ թէ իբրեւ շարք մը անջատ հակամարտություններու բաւերաբեմ, այլ իբր միասնական աշխարհա-քաղաքական միատր: Շրջանը իբր մէկ ամբողջութիւն դիտելով, արեւմտեան դիւանագիտական ջանքերն ու խաղաղութիւն հաստատելու առաջարկները, կը միտին գտնել համընդհանուր լուծման տարբերակ մը: Շրջանային ոյժերու այս տեսակետը կը բախի շրջանային երկիրներու աւելի անհատապաշտ մօտեցումներուն հետ:

Խնդրին էութիւնը, նշեց Չիլինկիրեան, 1920ին խորհրդային իշխանութեան կողմէ Լեռնային Ղարաբաղին անուանական ինքնավարութիւն շնորհելով, զայն Ատրպէյճանի մէջ ընդգրկելու որոշման սրբագրումն է: Խորհրդային այդ քայլը ինքնին ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքը եւ երկիրներու տարածքային ամբողջականութիւնը ընդունող միջազգային չափանիշներուն հակասութեան դասական դրսեւորում էր: Խորհրդային Միութեան փլուզումով, Լեռնային Ղարաբաղ հռչակեց իր անկախութիւնը: Հայ-ատրպէյճանական պատերազմը շարունակուեցաւ մինչեւ 1994ի զինադադարը: Հայեր այսօր կը վերահսկեն Ատրպէյճանի տարածքին 14-15 առ հարիւրին վրայ, ներառեալ՝ Ղարաբաղի գրեթէ ամբողջ տարածքը: Երկու կողմէն կան հարիւր հազարաւոր գաղթականներ:

Հակամարտութեան լուծման խնդրով կը զբաղի Եւրոպայի Մէջ Անվտանգութեան եւ Համագործակցութեան Կազմակերպութեան Միմսքի խումբը, որ կ'ընդգրկէ 11 պետություններու ներկայացուցիչներ՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆի եւ Ֆրանսայի համանախագահութեամբ: Հակառակ բոլոր ճիգերուն եւ Հայաստանի ու Ատրպէյճանի նախագահներուն ունեցած շուրջ քսան հանդիպումներուն, խնդիրը դեռ կը մնայ չլուծուած: Գլխաւոր տարակարծութիւնը Ղարաբաղի յետագայ կարգավիճակի հարցն է: Այլ փշոտ հարցեր են Ղարաբաղէն դուրս գտնուող եւ հայկական վերահսկողութեան տակ գտնուող ատրպէյճանական հողերու վերադարձը, գաղթականներու տունդարձը, Ղարաբաղի անվտանգութիւնը ապահովող միջազգային երաշխիքները եւն.:

Հայաստանի Արտաքին Գործոց Նախարարը յաճախ կը յիշատակէ «փարիզեան սկզբունքները», որոնց մասին ենթադրեալ համաձայնութիւն մը կայացած է 2001ի սկզբնաւորութեան երկու երկիրներու նախագահներուն միջեւ: Այդ «սկզբունքները» յստակօրէն չեն պարզաբանուած, սակայն կ'ենթադրուի որ նախագահները համաձայնած ըլլան Ղարաբաղի եւ Ատրպէյճանի միջեւ «ժողովրդական յարաբերություններու» հաստատման, Ղարաբաղն ու Հայաստանը իրար կապող ցամաքային միջանցքի մը ստեղծման, եւ Ղարաբաղի ապահովութիւնը երաշխատող միջազգային ամուր երաշխիքներու ձեռքբերման կապակցութեամբ: Հայաստան կը պնդէ, որ այս սկզբունքները բանակցութեան ենթակայ չեն: Ակնյայտ է, որ Ատրպէյճան իր հերթին, պիտի վերստանայ Ղարաբաղէն բացի հայկական հսկողութեան տակ գտնուող միւս տարածքները, գաղթականներու տունդարձը պիտի ապահովուի, եւ Մեղրիի տարածքով դէպի Նախիջեւան անցք մը պիտի ապահովուի: Դասախօսին տեսակետով, այս վերջինը պիտի ըլլայ ոչ այլ ինչ, քան խորհրդային օրերուն եղած իրավիճակին վերականգնումը:

Ոչ մեկ հայաստանցի ղեկավար կրնայ Հայաստանի տարածքին մաս մը զիջիլ Ատրպեյճանին, եւ այդպիսով Իրանի հետ սահմանային կապէն երաժարիլ, ըստ Չիլինկիրեան:

Ապրիլ 2001էն ի վեր, ազերի պաշտօնատարներ կը հերքեն այս «սկզբունքներու» գոյութիւնը, այդպիսով փաստօրէն ստեղծելով բանակցութիւններու գործընթացը: Հետզհետէ կը լսուին տարածքները ոյժով վերադարձնելու մասին կոչեր: Աւելին, ԱՄՆ-ի մէջ 11 Սեպտեմբեր 2001ի ահաբեկչական արարքէն ետք, ազերի պետական պաշտօնատարներ, ընդդիմադրութեան ղեկավարներ, հոգեւոր առաջնորդներ, ակադեմականներ եւ լրատուամիջոցներ կազմակերպուած աշխատանք կը տանին Հայաստանը իբր ահաբեկիչ ամբաստանելու, եւ ամբողջ աշխարհին համար վտանգ մը ներկայացնելու գծով: Ըստ Չիլինկիրեանի, այս յարձակումները կը միտին արդարացնել Պաքուի ներկայ վարչակարգին վարած քաղաքականութիւնը: Ասիկա յար եւ նման է Չեչնիոյ դէմ ոռոսերուն, Կեդրոնական Ասիոյ կարգ մը բռնատիրական երկիրներուն եւ որոշ չափով ալ վրացիներուն վարած քաղաքականութեան, որոնք Սեպտեմբեր 11էն ետք ստեղծուած համաշխարհային կացութիւնը կը փորձեն օգտագործել, որպէսզի ազատօրէն կարենան ճնշել իրենց հակառակորդներուն վրայ, յուսալով, որ արեւմտեան հանրային կարծիքը արդէն հասկացողութեամբ կը վերաբերի այդ քայլերուն:

Հարց-պատասխանի բաժնին մէջ, Չիլինկիրեան անդրադարձաւ հայատրպեյճանական հակամարտութեան առնչուած շարք մը այլ խնդիրներու: Ան ըստ, թէ Ղարաբաղը Ատրպեյճանի կազմին մէջ ձգող որեւէ յետագայ բանակցութիւն, լուծում չի բերեր խնդրին, որովհետեւ Ղարաբաղի հայերը ուր տասնամեակ շարունակ անընդունելի գտած են այդպիսի կարգադրութիւններ: Ան ասելուց, թէ «ընդհանուր պետութեան» վարկածը, որ առաջարկուած է Միմսի խումբին կողմէ, իսկութեան մէջ փոխ-զիջումնային քայլ մըն է նախկին խորհրդային ինքնավարութիւններուն անկախութիւն շնորհելու իրենց չկամութեան եւ Ղարաբաղի ժողովուրդին անկախ ապրելու ձգտումին միջեւ: Ոչ որ զիտէ այս վարկածին բուն էութիւնը: Չիլինկիրեան անհատական նկատեց, որ Ատրպեյճան վերսկսի պատերազմական գործողութիւնները: Այդպիսի արարք մը պիտի բախի արեւմտաքի դիմադրութեան: Հայերը վարկաբեկելու եւ իբր ահաբեկիչ ամբաստանելու փորձերը ազերիներէն առաջ թուրքերը կիրարկած են քիւրտներուն նկատմամբ: Նոյն թուրքերը կրնան քաջալերած ըլլալ ազերիներու նման փորձերը, եզրակացուց Չիլինկիրեան:

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՍՔԻՈՆԻ
45ԱՄԵԱԿԻ ՅՈՐԵԼԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆ**

ԵՒ

ԸՆՈՐՀԱՆԴԷՍ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՄԻ Ի. ՀԱՏՈՐԻ

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնը Ուրբաթ, 27 Ապրիլ 2001ին, յատուկ հանդիսութեամբ նշեց իր հիմնադրութեան 45րդ տարեդարձը. նոյն ատեն տեղի ունեցաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս* Ի. հատորի շնորհանդէսը:

Երեկոյի պատուոյ հիւրերն էին ամբիոնի Լիբանան բնակող մախկին ու ներկայ դասախօսները: Յոռնկայս լուրեամբ յարգուեցաւ ամբիոնի հիմնադիր եւ առաջին վարիչ Վեր. Տիգրան Խրլորեանի, ինչպէս նաեւ մահացած այլ դասախօսներուն յիշատակը: Ներկայ էին նաեւ համալսարանի Խնամակալ Մարմինի կարգ մը անդամներ, որոնք իրենց հերթական ժողովին համար կը գտնուէին Լիբանան:

Օրուան հանդիսավարն էր Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրական կազմի անդամ Անդրանիկ Տազեւեան:

Ամբիոնի ներկայ վարիչը՝ Արա Սանճեան, արտայայտուեցաւ ամբիոնի դիմագրաւած կարգ մը ներկայ մարտահրաւերներուն մասին: Ան ըսաւ, թէ աշխատանք գտնելու դժուարութեան եւ նիւթական ցած վարձատրութեան պատճառով, հայագիտութիւնը դարձած է անհրապոյր ասպարէզ մը բոլոր այն լիբանանահայ երիտասարդներուն համար, որոնք առիթը ունին պետականօրէն ճանչցուած համալսարան մը ընդունուելու: Ան նշեց նաեւ, որ հայ ուսանողներուն համար իբր պարտադիր դասընթացք տրուող հայագիտական նիւթերն ալ կարիքը ունին որոշ վերափոխութեան: Այդ նիւթերը՝ Հայաստանի վերանկախացման եւ սփիւռքահայ կառոյցներու պաշտօնականացման լոյսին տակ, յետ այսորիկ պէտք է աւելի շատ արժարժեն սփիւռքահայ երիտասարդութիւնը հետաքրքրող այժմեական հարցեր: Տեղաբնակ հայ մասնագէտներու եւ անհրաժեշտ գրականութեան պակասը կը դժուարացեն այդ առնչութեամբ կատարուած փորձերը: Աւելին, հայախօսութեան մակարդակի անկումով արդէն կը ծագի այն հարցումը, թէ հայերէնով թէ՞ անգլերէնով պէտք է ըլլան հայ մշակոյթի ու պատմութեան դասաւանդութիւնները: Սանճեան կռչ ուղղեց ներկաներուն եւ լիբանանահայ կազմակերպութիւններուն, համագործակցելու Հայկազեան Համալսարանի հետ, այս դժուարութիւններուն գոնէ մէկ մասը լուծելու համար:

Սանճեանի խօսքէն ետք, Տազեւեան ընթերցեց ամբիոնի 1971-72 տարեշրջանի վարիչ Տիգրան Գոյումճեանի շնորհատրական գիրը: Փրոֆ. Գոյումճեան ներկայիս Քալիֆորնիոյ Պետական Համալսարանի Ֆրեզնոյի մասնաճիւղին հայագիտական ուսմանց ծրագրին պատասխանատուն է:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի պատասխանատու խմբագիր Հ. Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան ներկայացուց Հանդէսի մօտաւորապէս երեսուն տարուան պատմութիւնը, սկսելով Երուանդ Քասունիի խմբագրած առաջին տասն հատորներէն: Ան նաեւ բացատրեց, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ ինք ստանձնեց Հանդէսի խմբագրութիւնը՝ մօտ տասն տարի առաջ: Ապա, Կոանեան ներկայացուց այդ տասն տարիներու ձեռքբերումները, թէ ի՞նչպէս խմբագրումը վերածուած է հաւաքական աշխատանքի, եւ ապահովուած են Հանդէսին տարեկան կանոնաւոր հրատարակութիւնն ու անոր գիտական մակարդակին աստիճանական բարելաւումը: Կոանեան յայտնեց, թէ համալսարանի ղեկավարութիւնն ու խմբագրական կազմը միասնաբար, կազմած են ներքին կանոնագիր մը: Աւելին, այս տարուրնէ սկսեալ պիտի գործէ Խորհրդատուներու Մարմին մը, եւ Հանդէսը պիտի ունենայ իր ներկայացուցիչը Հայաստանի մէջ: Հայր Անդրանիկ խոստացաւ, որ Հանդէսը պիտի հրատարակուի այնքան առեւ, որ գործէ Հայկազեան Համալսարանը:

Հանդէսի հերթական հատորի բովանդակութիւնը ներկայացուց եւ վերլուծեց Երեւանի Պետական Համալսարանէն Փրոֆ. Եւրի Խաչատրեան, որ

Ժամանակատրապէս կը գտնուէր Պէյրուք, իբր դասախօս Համագգայինի Հայագիտական Բարձրագոյն Հիմնարկի:

Համալսարանի հոգաբարձութեան գնահատանքի խօսքը փոխանցեց Վեր. Ռոպեր Սարգիսեան:

Երեկոն շարունակուեցաւ յորելեանին առթիւ պատրաստուած հիւրասիրութեամբ:

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՂԷՄԻ Ի. ՀԱՏՈՐԻ
ԸՆՈՐՀԱՆԴԵՍԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ**

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի Ի. հատորը հայրենի հանրութեան ներկայացուցեցաւ 26 Յուլիս 2001ին, Երեւանի Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ, հայրենի հայագիտական կեդրոններու ներկայացուցիչներու, այլ անհատ հայագէտներու, Հանդէսի բարեկամներու եւ լրատուամիջոցներու ներկայութեան:

Բացման խօսքով ելոյթ ունեցաւ Արծուի Բախչինեան, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի նորանշանակ ներկայացուցիչը Հայաստանի մէջ, որ հանդիպման նպատակը ներկայացնելէ ետք, հրաւիրեց Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօս՝ պատմաբան Պետրոս Յովհաննիսեանը, որ ներկայացուց Հանդէսի անցած ուղին, մեծապէս գնահատելով անոր տեղն ու դերը հայագիտութեան ծառայութեան մէջ:

Յաջորդ խօսք առնողն էր Գեորգ Տէր-Վարդանեան՝ Մատենադարանէն, որ Պէյրուք այցելութեան ընթացքին Հանդէսի խմբագրութեան հետ իր ունեցած հանդիպումներուն մասին խօսեցաւ, ներկայացնելով եւ գնահատելով Հանդէսի կանոնադրաբար լոյս ընծայման պայմանները, մանաւանդ վերջին տասը տարիներուն, եւ յաջողութիւն ու յարատեւութիւն մաղթեց Հանդէսի խմբագիրներուն եւ առնչակից բոլոր անձերուն:

Հանդէսի խմբագրութեան անունով խօսք առաւ յատկապէս Պէյրուքէն ժամանած Անդրանիկ Տազեսեան: Ան համառօտակի ներկայացուց Հանդէսի պատմականը, եւ տեղեակ պահեց ներկաները երկու որոշումներու մասին, որոնք Հանդէսի գիտական որակն ու հրատարակութեան գործընթացը բարելաւելու կը միտին.-

ա) Ստեղծուած է խմբագրական կազմին կից Խորհրդատուներու Մարմին մը, բաղկացած Սեդա Պ. Տատոյեանէ, Սիլվա Աճեմեանէ, Ժիրայր Դանիէլեանէ, Սկրտիչ Յ. Պուլտուբեանէ, Պերճ Ֆազլեանէ, Երուանդ Երկանեանէ (Լիբանան), Հրանոյշ Խառատեանէ, Մուրադ Հասրաբեանէ (Հայաստան), Սիւզըն Փեթիէ եւ Հրաչ Զիլինկիրեանէ (Անգլիա):

բ) Արծուի Բախչինեան նշանակուած է իբր Հանդէսի պաշտօնական ներկայացուցիչը Երեւանի մէջ:

Տազեսեան իր խօսքին մէջ նշեց, թէ Հանդէսի խմբագրութիւնը հայագիտութիւն հասկացողութեան տակ կը տեսնէ անոր դասական նշանակութենէն աւելին. հայագիտութիւնը կ'ընդգրկէ հայոց անցեալին, ներկային եւ ապագային առնչուած բոլոր մարզերը: Խմբագրութիւնը կը քաջալերէ երիտասարդ յօդուածագիրներու աշխատանքները, պահելով հրատարակութեան գլխաւոր երկու պայմանները՝ յօդուածին բարձր գիտական մակարդակն ու նախապէս հրատարակուած չլլալը: Տազեսեան կոչ ուղղեց

ներկաներուն համագործակցելու Հանդէսին հետ, զարկ տալու համար հայագիտութեան զարգացման:

Երոյթներ ունեցան Հենրիկ Բախչինեան, Բախտիար Յովակիմեան, Պաւէլ Զօպանեան եւ ուրիշներ, որոնք արտայայտեցին իրենց նկատողութիւններն ու փափաքները: Զրոյցները յետագային շարունակուեցան պատշաճ հիւրասիրութեան մը ընթացքին:

Երեսն իր կեցութեան շրջանին, Տաղէսեան նաեւ հանդիպումներ ունեցաւ Հայաստանի Ազգային Ակադեմիայի, Ազգային Գրապալատի, Երեսնի Պետական Համալսարանի, «Մփիւտք» կեդրոնի եւ այլ հիմնարկներու ղեկավարութեանց հետ, զարգացնելու համար Հանդէսի կապերը Հայաստանի հայագիտական կեդրոններուն հետ:

Հանդէսի շնորհանդէսը անմախքնրաց ձեռնարկ մըն էր, որ մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ Հանդէսին հայրենի հայագետներու ու հայագիտական կեդրոններու միջեւ կապերու ամրապնդումին: